

**Ə.M.BƏDƏLOV
A.M.AĞAYEV
S.J.TAĞIZADƏ**

**D Ü N Y A
İQTİSADİYYATI**

BAKİ – 2006

Giriş

Dünya ölkələri təbii, maddi, iqtisadi ehtiyatlarına görə biri-birindən fərqlənirlər. Bununla yanaşı, coğrafi mövqeyinə görə, iqlim şərtlərinə görə, əmək ehtiyatlarına görə biri-birini təkrarlamırlar. Dünyanın hər bir ölkəsində iqtisadi potensial müxtəlifdir və bu fərq daim nəzərə çarpacaq şəkildə inkişaf edir.

Dünya iqtisadiyyatının subyektivi kimi ayrı-ayrı dövlətlərlə ərazi əmək bölgüsü və beynəlxalq əmək bölgüsü obyektiv zərurət kimi istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini bir-birindən nə qədər ayıraraq təcridləşdirsə də, onların qarşılıqlı asılılığını bir o qədər gücləndirir.

Bu baxımdan dünya ölkələrinin müstəqil iqtisadiyyatlarının öyrənilməsi zərurəti meydana gəlir. “Dünya İqtisadiyyatı”nın öyrənilməsi dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri, global iqtisadi problemlərin məzmununu və həlli yolları, dünya iqtisadiyyatının müxtəlif səviyyələri üçün daha çox xarakterik olan iqtisadi inkişaf perspektivləri və ziddiyyətləri haqqında lazımi biliklər əldə etməyə imkan yaradır.

Müasir dövrdə dövlətlərarası münasibətlərdə iqtisadiyyat başlıca rola malikdir. İqtisadiyyatın başlıca rola malik olması ilə əlaqədar olaraq dünya ölkələri haqqında iqtisadi biliklərin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən milli iqtisadi sistemlərin dünya təsərrüfatı sistemində qovuşması onun dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Bu baxımdan dünya iqtisadiyyatının müasir problemlərinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Dünya iqtisadiyyatının həm bu, həm də daha mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf dinamikası haqqında elmi biliklər əldə etmək xüsusilə vacib məsələlərdəndir.

Təqdim olunan “dünya iqtisadiyyatı” fənni üzrə dərs vəsaiti məhz bu vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etməklə tələbələrə dünya ölkələrinin iqtisadiyyatını özündə birləşdirən və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrlə bir-birinə bağlı olan tam bir sistem kimi dünya

iqtisadiyyatı haqqında nəzəri biliklər əldə etməyə kömək edəcəkdir.

Kitabda dünya iqtisadiyyatının mahiyyəti, yaranması və formalaşması, dünya iqtisadiyyatında istehsalın beynəlmilləşməsi, dünyada mövcud olan təbii ehtiyatlar, dünya maliyyə münasibətləri, ABŞ, Rusiya, Çin Xalq Respublikası, İnkişaf etmiş sənaye ölkələri, inkişaf etməkdə olan ölkələr, yeni sənaye ölkələri, zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı konkret şərh olunmuşdur. Kitabda həmçinin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf dinamikası, aparıcı iqtisadi sahələrinin xüsusiyyətləri, ölkəmizin dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiyası, dünya iqtisadiyyatında mövqeyi və gələcək perspektivləri də öz əksini tapmışdır.

I Bölmə

Dünya iqtisadiyyatının yaranması və formalaşması

Dünya iqtisadiyyatının yaranması. Dünya xalqları böyük bir tarixi dövr keçmişdir. Əmək alətlərinin hazırlanmasına görə bəşər tarixi daş, tunc və dəmir dövrlərinə bölünür. İnsan cəmiyyətinin yaşamış olduğu ən qədim dövrdə - ibtidai icma quruluşunda istehsal münasibətlərinin əsasını kollektivçilik, istehsal vasitələri üzərində icma mülkiyyəti təşkil etməklə iqtisadiyyatın mühüm sahələri olan kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq yaranmış və inkişaf etmişdir. Bu sahələr uzun müddət cəmiyyətin əsas istehsal sahələri olmuşdur. Sənətkarlığın ayrıca sahə kimi inkişafı cəmiyyətdə böyük ictimai əmək bölgösünə səbəb oldu. Belə ki, sənətkarlıq kənd təsərrüfatından ayrıldı, natural formada mal mübadiləsi inkişaf etdi, tədricən əmtəə istehsalına keçid yarandı.

Dövlətçiliyin yaranması prosesi çox uzun bir dövrü əhatə etmiş və bütün dünyada bu proses eyni vaxtda getməmişdir. Eramızdan əvvəl II əsrdə, xüsusilə I əsrdə Roma dünyanın ən çox inkişaf etmiş quldar dövlətinə çevrilmişdi. Bizim eranın I-II əsrlərində Roma imperiyasının iqtisadiyyatı çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. Dünyada iqtisadçılardan bəziləri dünya iqtisadiyyatının yaranmasını bu dövrlə bağlayırlar. O dövrün təsərrüfatı dünya sistemi hesab edilirdi.

Bir qrup alimlər dünya iqtisadiyyatının yaranmasını böyük coğrafi kəşflərlə (BCK) bağlayırlar. Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərmiş böyük coğrafi kəşflərin ictimai-iqtisadi və başqa ilkin şərtləri artıq XV əsrdə yaranmışdı. Böyük coğrafi kəşflər artan ticarət münasibətlərinin məntiqindən doğurdu. Eyni zamanda bu kəşflər Avropada kapitalist təsərrüfatının formalaşması və ilkin kapital yığılımı prosesinə güclü təkan vermişdi. Böyük coğrafi kəşflərin başlıca iqtisadi səbəbləri və ilkin şərtləri Avropada əmtəə-pul

münasibətlərinin güclənməsi ilə Şərqlə aparılan ticarətin daha da genişlənməsinə ehtiyacın artması idi. Böyük coğrafi kəşflərin iqtisadi nəticələri kimi ümumdünya bazarı yarandı və ümumdünya iqtisadiyyatı formalaşdı.

Dünya iqtisadiyyatının əsas faktoru kimi ticarətdə əsl çevriliş əmələ gəldi. Mühüm iqtisadi nəticələrdən biri də Avropada “qiymətlər inqilabı”nın baş verməsi idi. 1601-ci ildə İspaniyada qiymətlər 4,3 dəfə, İngiltərə və Fransada 2,5-3 dəfə artmışdı. XVI-əsrin ortalarında kənd təsərrüfatı məhsulları da daxil olmaqla qiymət yüksəlişi bütün sahələri əhatə etmişdi. Bu dövrdə müstəmləkəçilik sisteminin əsası qoyuldu. Amerika, Afrika və Asiya qitələrində Avropa ölkələrinin qərəçilik siyasəti Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatının qurulmasında əsas maliyyə mənbələrindən biri olmuşdur.

Dünya iqtisadiyyatının formalaşması. Dünya təsərrüfatı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə istehsal və kapital təmərküzləşmiş və bu təmərküzləşmədən doğan inhisarlar meydana gəlmişdi; bank kapitalı ilə sənaye kapitalının qovuşması nəticəsində maliyyə kapitalı və maliyyə oliqarxiyası yaranmışdı; əmtəə ixracından fərqli olaraq kapital ixracı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. XIX əsrin sonlarında kapitalist ölkələrinin iqtisadi inkişafının başlıca xüsusiyyəti ayrı-ayrı müstəqil müəssisələrin azad rəqabətinə əsaslanan kapitalizmdən tədricən inhisarçı kapitalizmə keçilməsi ilə müəyyən olunurdu. XIX əsrin sonlarında dünya üzrə sənaye məhsulu istehsalı 3 dəfədən çox artmışdı. Məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı maşınlı sənayenin sahə strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dünya iqtisadiyyatında sürətli inkişafı ilə seçilən ölkələr ABŞ və Almaniya olmuşdur. Bu ölkələr sənaye istehsalının ümumi həcminə görə İngiltərə və Fransanı qabaqlayırdı. Artıq bu dövrdə ABŞ dünyada birinci sənaye dövlətinə çevrilmişdi.

Lakin müasir dünya təsərrüfatı XX əsrin əvvəllərindəki səviyyədən çox-çox irəli getmiş və inkişaf etmişdir. İndi dünya

iqtisadiyyatı daha vahid və bütöv xarakterə malikdir. Belə ki, müasir dünya iqtisadiyyatında sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin, inkişaf etməkdə olan ölkələrin, yeni sənaye ölkələrinin, keçid dövrü yaşayan ölkələrin iqtisadiyyatları əks olunur və global dünya iqtisadiyyatı formalaşır. Qloballaşma beynəlxalq əmək bölgüsü və istehsalın beynəlmiləl xarakteri ilə səciyyələnir və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanır.

Dünyada mövcud olan hər bir ölkə bu və ya digər xüsusiyyətləri özündə əks etdirməklə bir-birindən sosial-iqtisadi quruluş, inkişaf səviyyəsinə, təbii ehtiyatlarla zənginliyinə, iqtisadi strategiyaya və s. görə fərqlənirlər. Dünya ölkələri cəm halda, qarşılıqlı fəaliyyətdə, beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında mövcuddurlar və inkişaf edirlər.

Dünya iqtisadiyyatı beynəlxalq əmək bölgüsü sistemi əsasında yaranan milli təsərrüfatların iqtisadi və siyasi münasibətlərinin məcmusu olmaqla, bu təsərrüfatlar arasında hərtərəfli əlaqəyə əsaslanan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Dünya iqtisadiyyatı iqtisadi və siyasi kateqoriya olmaqla vahid bir sistem təşkil edir. Bu sistem müəyyən nizama və qaydaya əsaslanmaqla ümumi bir məqsədə xidmət edir. Dünyada mövcud olan ayrı-ayrı dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və transmilli kompaniyalar dünya iqtisadiyyatının subyektlərini təşkil edir.

Dünya təsərrüfat sisteminə fəal surətdə qoşulmaqla dünya ölkələri özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadan cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək istəyirlər. Eyni zamanda ölkələr iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu fəallaşdırmaq, müasir texnika və texnologiyaya yiyələnmək, mütərəqqi təsərrüfatçılıq və idarəçilik təcrübəsi qazanmaq istəyirlər. Bu problemlərin həlli ilə yanaşı bu ölkələr özlərinin beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanı əldə etmiş olurlar. Bu baxımdan Azərbaycan respublikasında həyata keçirilən sosial iqtisadi siyasətin strateji istiqamətlərindən biri də ölkə iqtisadiyyatının

dünya təsərrüfatı sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmasını təmin etməkdir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında təbii ehtiyatların rolu

Hər bir milli iqtisadiyyatın və eləcə də dünya iqtisadiyyatının inkişafı iqtisadi ehtiyatlardan – istehsal amillərindən asılıdır. Dünya iqtisadiyyatının təbii ehtiyatları müxtəlif və rəngarəngdir. Bura enerji, torpaq, su, meşə, bioloji (bitki və heyvan aləmi), mineral (faydalı qazıntılar), iqlim və s. ehtiyatlar aiddir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında bütün bu ehtiyatlardan istifadə edilməsi böyük rola malikdir. Mineral ehtiyatların istehsalı və istehlakı beynəlxalq əmək bölgüsü vasitəsi ilə bütün dünya ölkələrini əhatə edir. Sənayenin inkişafı ilə məhsuldar qüvvələrin inkişafında təbii ehtiyatlar və yerin təkindəki faydalı qazıntılar daha böyük rola malikdir. Yerin təkində və bəzən də yerin üst qatında güclü yanacaq ehtiyatı – kömür, neft, qaz, uran filizi, müxtəlif mineral filizləri, inşaat materialları istehsalı üçün xammal mövcuddur. Bütün bunlar bərk, maye və qaz şəklindədir. Bu ehtiyatlar iqtisadi inkişafın ən zəruri şərti hesab edilir. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, elmi texniki tərəqqinin nailiyyətləri nəticəsində bir çox süni, kimyəvi, texniki yeniliklər bu mineral ehtiyatların əvəzlənməsinə zəmin yaradır. Son onilliklərdə bu sahədə Yaponiya, Cənubi Koreya, Sinqapur bir çox nailiyyətlər əldə etmişdir. Bütün bu ehtiyatların hesablanmasında müxtəlif metodlardan istifadə edilir: bu metodlar kəşf edilmiş, proqnozlaşdırılmış ehtiyatlar və s. hesab edilir. Bəzi ehtiyatlar haqqında məlumat vermək daha məqsədarıdır.

Geoloji proqnoza görə mineral yanacağın həcmi 12.5 trln. ton təşkil edir. Bu min ilə kifayət edə bilər. Bu ehtiyatlar kömür (60%), neft və qaz (27%) və eləcə də yanar şist və torfdan ibarətdir.

Yanacaq enerji ehtiyatlarında kömürün xüsusi çəkisi daha artıqdır. Dünya miqyasında daş kömürün və boz kömürün ehtiyatı 5 trln. ton (daha dəqiq 4.8 trln. ton) təşkil edir. Kömür ehtiyatı kəşfiyyatı 75 ölkədə aparılmışdır. Bunlardan ən çox kömür olan ölkə ABŞ (445 trln. ton), Çin (272 mlrd. ton), Rusiya (200 mlrd. ton), CAR (130 mlrd. ton), Almaniya (100 mlrd ton), Avstraliya (90 mlrd ton), Böyük Britaniya (50 mlrd ton), Kanada (50 mlrd ton), Hindistan (29 mlrd ton) və Polşadır (25 mlrd ton). Hazırda dünyada ildə 4.5 mlrd ton kömür çıxarılır.

Dünya miqyasında kəşfi məlum olan neft ehtiyatı 90-cı illərdə 270-350 mlrd ton (proqnoza görə isə 800 mlrd ton) qiymətləndirilir. Ən çox neft ehtiyatları Səudiyyə Ərəbistanı – 25.4%, İraq – 11%, BƏƏ – 9.4%, Küveyt – 9.3%, İran – 9.1%, Venesuela – 6.8%, Rusiya – 4.8%, Çin – 2.4%, ABŞ – 2.4% (1998) kimi ölkələrdədir.

İldə orta hesabla 3.0 mlrd ton neft çıxarılır. Xəzər dəniz ərazisində olan neft ehtiyatı cəmi ehtiyatların 3-4 faizindən artıq deyildir. Dünya üzrə neft və qaz çıxarılmasının 40%-ə qədəri (OPEK) neft ixrac edən ölkələrin payına düşür.

Hazırda bura daxildir: Əlcəzair, Qatar, Venesuela, Küveyt, Qabon, Liviya, İndoneziya, Nigeriya, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı, İran, BƏƏ. Bu təşkilat 1960-cı ildə yaranmışdır (İqamətgahı Vyanadadır).

Kəşf edilmiş qaz ehtiyatı 144 trln kub metr (1998) təşkil edir. Ən çox qaz ehtiyatı aşağıdakı ölkələrdədir: Rusiya-39.2%, Qərbi Asiya -32, Şimali Afrika-6.9%, Latin Amerikasını-5.1%, Şimali Amerika-4.9%, Qərbi Avropa-3.8%. 1998-ci ilin əvvəlinə qaz ehtiyatının həcmi Rusiyada 47600 mlrd. m³, İranda 21200, ABŞ-da 4654, Əlcəzairdə 3424, Türkmənistanda 2650, Norveçdə 3800, Qazaxıstanda 1670, Niderlandda 1668, Liviya da 1212, Böyük Britaniya da 574 mlrd. m³ təşkil edir.

Hazırda ildə 2.2 trln m³ qaz çıxarılır. Deməli təbii qaz ehtiyatı 71 ilə kifayət edə bilər.

Hidroenergetika mineral ehtiyatları faydalı qazıntı hesab edilməsə də böyük təbii sərvət olmaqla təbii yanacaq ehtiyatları ilə bir sırada dayanır. Dünya üzrə hidroenergetika ehtiyatı 9.7-9.8 trln kvt. saatdır.

Kəşf edilmiş dəmir filizi 260, proqnoz üzrə isə 600 mlrd. tona bərabərdir. Ən çox dəmir filizi yataqları Braziliya, Avstraliya, Kanada, Rusiya, Çin, ABŞ, Hindistan və İsveçdədir. İldə 0.9-1 mlrd. ton dəmir filizi çıxarılır. Bu xammalın ehtiyatı 250 ilə kifayət edir. Əlvan metal istehsalında istifadə edilən xammallardan boksidlər əsas yeri tuturlar. Boksidlərin ehtiyatı proqnoza görə 50 mlrd. ton, o cümlədən kəşf olunmuşu 20 mlrd. tondur. Ən böyük boksid yataqları Avstraliya, Qvineya, Braziliya, Venesuelada və Yamaykadadır. Boksid çıxarılması ildə 800 mln. ton təşkil edir.

Mis filizinin geoloji ehtiyatları 860 mln ton kəşfi məlum olan isə 450 mln tona bərabərdir. (Əsasən Hindistan, Zimbabve, Zambiya, Konqo, ABŞ, Rusiya, Kanada nəzərdə tutulur). İldə 8 mln ton çıxarılır.

Yer kürəsinin səthi 510 mln kvadrat km. təşkil edir. Bunun 149 mln kvadrat kilometri quru sahə, 361 mln kvadrat km-i isə dəniz və deryalardır. Ümumi quru sahədən Arktika və Antarktikanın buzlu sahələrini çıxdıqdan sonra qalan torpaq sahəsi 134 mln kvadrat km təşkil edir. Torpaq sahəsinin 11%-i becərilən torpaq, 23%-i çəmənlik və biçənəklər, 33%-i az məhsuldar torpaqlar, 3%-i yaşayış məntəqələri, sənaye zonası, nəqliyyat xətləri və s. ibarətdir.

Hazırda cəmi kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 48.1 mln kvadrat km (4810 mln hektar)-dir. Bunun da 1340 mln hektarı becərilən (əkin) torpaq sahəsi, 3365 mln hektar isə çəmənlik və otlaqlardan ibarətdir. Cəmi torpaq fondunda əkinə yararlı sahənin xüsusi çəkisi – Hindistanda 57.1%, Polşada 46.9%, İtaliyada 40.3%, Fransada 35.3%, Almaniyada 33.9%, ABŞ-da 19.6%, Çində 10.3%, Rusiyada 7.8%, Avstraliyada 6%, Kanadada 4.9%, Misirdə 2.8%-dir.

Azərbaycanın ümumi torpaq sahəsi 8700 min hektardır. Bundan 4 mln hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsidir. Bunun da 32%-i əkin yeridir, 2 mln hektarı otlaqlardır.

Dünyada ildə orta hesabla 6-7 mln hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi erroziyaya uğrayır. 1.5 mln hektaradək şorlaşmaya məruz qalıb. Sənaye və nəqliyyat tikintisi altında da xeyli torpaq qalaraq kənd təsərrüfatı dövriyyəsiindən çıxır.

Cəmi su ehtiyatı 1386 mln km³-dir. Su ehtiyatının 95.5%-i duzlu sudur, yalnız 2.5% içməli sudur. İçməli suyun əsasını çaylar təşkil edir – 47 min km³. Bunun da 50%-i ancaq istifadə edilir. Cəmi istifadə edilən suyun 69%-i kənd təsərrüfatının, 21%-i sənaye sahələrinin, 6%-i kommunal təsərrüfatı və su anbarlarının payına düşür. Su ehtiyatlarından istifadə edilməsi səviyyəsi Misirdə 97.1%, İsraildə 84.4%, Ukraynada 40%, İtaliyada 33.7%, Almaniya da 27.1%, Polşada 21.9%, ABŞ-da 18.9%, Türkiyədə 17.3%, Rusiyada 2.7%-dir.

Dünya üzrə olan meşə örtüyü 40.1 mln km²-dir. Bunun 8.1 mln km²-i Braziliyanın, 2.6 mln km²-i Kanadanın, 2.0 mln km²-i isə ABŞ ərazisindədir. Son 200 ildə meşə sahəsi 2 dəfə azalmışdır.

Maddi istehsal sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq

Dünya istehsalı və beynəlmilləşmə prosesi. Hələ XIX əsrin ortalarında bütün dünyada yerli istehsal və lokal bazarlar üstünlük təşkil edirdi. O vaxt bütün əmtəə və xidmətlərin 90%-ə yaxını 200 km radiuslu məsafədən olan xammal və materiallardan hazırlanırdı və elə həmin hüdudlarda da məhsulların əksəriyyəti satılırdı. Bu gün inkişaf etmiş sənaye ölkələrində orta hesabla məhsul, xammal və materialların yarısı importdan alınır və ya xaricdəki filiallarda və törəmə şirkətlərdə istehsal olunur. Bu, sahibkarlıq fəaliyyətinin beynəlmilləşməsidir. İstehsalın beynəlmilləşməsinin tarixi

mübadilə sferasından başlanmışdır.Xarici iqtisadi əlaqələrin müntəzəm dərinləşməsi yerli bazarları qlobal dünya bazarlarına çevirmişdir.Beynəlxalq ticarətin əsas inkişaf bazası ayrı-ayrı ölkələr arasında əmək bölgüsüdür.Ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə (BƏB)iştirakı təbii coğrafi faktorlardan ,istehsalın miqyasındakı fərqlərdən, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.Müasir dövrdə BƏB-dəki dərinləşmənin ağırlıq mərkəzi,sahələrarasından istehsalın sahədaxili ixtisaslaşmasına keçid edir.Hər sahədə müəssisə məmulatların müəyyən edilmiş növünü,detalları seçir.Hansı ki,öz güclərini bu istiqamətdə konsentrasiya edirlər.Bu məmulatlar eksporta göndərilir,elə həmin sahə üçün zəruri məmulatlar import olunur.Kooperasiya şəraitində beynəlxalq ticarət qabaqcadan razılaşdırılmış əmtələrin göndərilməsi üzərində qalır.Bu halda ticarət müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi deyil,əksinə istehsal prosesinin ayrılmaz elementi olur.Hazırda beynəlxalq kooperativ göndərmələri inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinin bir çox sənaye sahələrinin məhsulunun dəyərini 50-60%-nə çatır.Beləliklə,beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperativləşmənin dərinləşməsi milli kapitalın əmtəə və pul formasında əhəmiyyətli hissəsinin tam dövriyyəsinə beynəlxalq əsaslarla həyata keçirir.Öz növbəsində,BƏB-nün inkişafı sahibkarlıq kapitalının birbaşa və portfel investisiya formalarında,dünya səviyyəsindəki hərəkətinə gətirib çıxarır.Əksər ölkələrin iqtisadiyyatına dərin surətdə tətbiq olunan xarici kapital,onların təkrar istehsal prosesinin tərkib hissəsi olmuşdur.İstehsalın beynəlmilləşməsi təkcə sahibkar kapitalının hərəkəti ilə deyil,həm də xarici iqtisadi əlaqələrin digər formaları ilə də bağlıdır.Bu,Transmilli korporasiyaların (TMK),işin yerinə yetirilməsi və ya ayrı-ayrı əmtələrin göndərilməsi üçün xarici şirkətlərlə bağladığı müqavilələri əhatə edən beynəlxalq subkontraktasiyasıdır;TMK-lara xarici şirkətlərin işində iştiraka imkan verən və patentdən istifadəyə görə gəlir alan lisenziya sazişləridir. İstehsalın beynəlxalq beynəlmilləşməsinin yeni

keyfiyyətli inkişaf mərhələsi beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyadan ibarətdir. Xarici iqtisadi mübadiləni və istehsal sferasını əhatə etməklə, o, ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarının qarşılıqlı əlaqəsinə və qarşılıqlı asılılığına gətirib çıxarır, vahid regional təsərrüfat komplekslərinin yaradılmasına kömək edir. Müasir dövrdə iqtisadi inteqrasiya regional xarakterə malikdir. Məsələn, Qərbi Avropa ölkələrinin Avropa Şurasında (AŞ) birləşməsi, Şimali Amerikanın-Şimali Amerika azad ticarət assosiasiyasında (NAFTA) birləşməsi, Latın Amerikasının-Latın Amerika azad ticarət assosiasiyasında (ZAFTA) birləşməsi və s. Beləliklə, dünyanın iqtisadi prosesləri kapitalın, beynəlxalq şəbəkəsində, əmək bölgüsünün dərinləşməsində, inteqrasiya proseslərinin inkişafında özünü əks etdirərək müxtəlif ölkələrin təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinə gətirib çıxartmışdır.

Maddi istehsal sferasında beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperativləşmə. Maddi istehsal sferasında BƏB-nün əsas formaları beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperativləşmədir. Beynəlxalq ixtisaslaşma ayrı-ayrı ölkələrin müəyyən məhsul növünün buraxılmasında ixtisaslaşmanı nəzərdə tutur. Bu məhsul nəinki daxili tələbatı ödəmək üçündür, eləcə də digər dövlətlərin ehtiyaclarını təmin etmək üçün istehsal olunur. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması (İBİ) iki istiqamətdə inkişaf edir - ərazi və istehsal. İBİ-nin ərazi aspekti ayrı-ayrı ölkə və regionların, istehsalına daha yaxşı şərait olan məhsul növləri üzrə ixtisaslaşmasını bildirir. İxtisaslaşmanın bu istiqamətinə təbii-coğrafi faktorlar əsas təsir göstərən amillərdir. Məsələn, Yaxın Şərq ölkələri nəhəng neft ehtiyatlarına sahib olmaqla onun hasilatı və dünya bazarında satışı üzrə ixtisaslaşmışlar. İstehsal istiqaməti sahələrarası və sahədaxili ixtisaslaşmalara bölünürlər. Sahədaxili ixtisaslaşma da öz növbəsində predmet, texnoloji və detal ixtisaslaşmalarına bölünür. Sahədaxili ixtisaslaşmada da öz növbəsində predmet, texnologiya və detal ixtisaslaşmalarına bölünür. Predmet ixtisaslaşması hazır məhsul istehsalı ilə

bağlıdır. Məsələn; İngiltərə, Fransa və Almaniya traktor istehsalçıları kimi təkərli maşın buraxılışı üzrə, İtalya və ABŞ isə, əsasən, tırtıllı traktor istehsalı üzrə ixtisaslanırlar. Hazır məhsul üzrə beynəlxalq ixtisaslaşmanın yüksək müxtəlifliyi komplekt avadanlıqların istehsalı üzrə ixtisaslaşmadır. Texnoloji əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşma hər hansı məhsulun hazırlanmasında ayrı-ayrı əməliyyatların icrasında ölkələrin səylərinin cəmləşməsidir. Məsələn, alyumin istehsalında Rusiya və Macarıstanın əməkdaşlığını göstərək. Macarıstan Rusiyaya qlinoz göndərir. Alyumin istehsalı üçün tələb olunan elektroenerji məsrəfləri Rusiyada mövcuddur. Əridilmiş alyumin Macarıstana qayıdır. Deməli, texnoloji proseslər üzrə ixtisaslaşma baş verir.

Detallar üzrə ixtisaslaşma zamanı müxtəlif ölkələrin firmaları ayrı-ayrı detalları, aqreqatları istehsal edir, sonra isə onları hazır məhsulun yığılmasını həyata keçirən müəssisələrə göndərirlər. Bu cür ixtisaslaşma həmişə istehsalın beynəlxalq kooperativləşməsi ilə uyğunlaşır. Detallar üzrə ixtisaslaşma müasir mərhələdə ETİ- ilə bağlıdır.

İBİ-nin dərinləşməsi istehsalın beynəlxalq kooperativləşməsinin (İBK) meydana çıxması və inkişafı ilə qaçılmaz əlaqədardır. İBK müxtəlif ölkələrin ayrı-ayrı firmaları arasında təsadüfi xarakterli sabit və uzun müddətli əlaqələrin formalaşdırılmasını bildirir. İBK zamanı tərəfdaşların münasibətləri biləvasitə istehsal prosesinin üzərinə keçir. İBK xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müxtəlif ölkələrin müəssisələri arasındakı istehsal əlaqələri uzun müddətli olur. Buna uyğun olaraq göndərmələr haqqında müqavilə davamlı müddətdə bağlanır, göndərmələrin özü isə sabit və müntəzəm xarakter daşıyır. İBK bir neçə ölkənin müəssisələrinin şəylərini birləşdirmədən həlli mümkün olmayan iri iqtisadi vəzifələrinin reallaşmasına kömək edir. Bu vəzifələrə iri sənaye obyektlərinin inşasını misal göstərmək olar. Məsələn; La-Manş altında dəmiryolu tunelinin tikintisi Böyük Britaniya və Fransa

firmalarının birgə fəaliyyəti ilə həyata keçirilmişdir. Beynəlxalq kooperativləşmənin iki əsas növü mövcuddur: 1. İkitərəfli-əlaqələrdə iki müəssisə iştirak edir 2. Çoxtərəfli-müxtəlif ölkələrin bir neçə müəssisəsi kooperasiyada iştirak edir.

İBK üç əsas formada həyata keçirilir:

1. Podrat kooperativləşmə-tərəflərdən biri digər tərəfə müəyyən işi, qabaqcadan şərtləşmiş tələblərlə icra etməyi tapşırır.

2. Müqaviləli ixtisaslaşma. İştirakçılar öz aralarında istehsal proqramını bölürlər. Nəticədə istehsalın təkrarlanması azalır, bazarda birbaşa rəqabət də həmçinin azalır.

3. Müştərək müəssisələr-Birgə istehsal fəaliyyətini həyata keçirmək üçün dünyanın müxtəlif ölkələrinin təsərrüfat subyektləri vahid təşkilati formada kapitalı birləşdirirlər. Maddi istehsal sahəsində beynəlxalq ixtisaslaşmanın və beynəlxalq kooperativləşmənin dərinləşməsi və inkişafı təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsinə və dünya təsərrüfatının bütövlükdə qlobalaşdırılmasını gücləndirir.

Transmilli korporasiyalar(TMK) istehsal sahəsində əməkdaşlığın əsas forması kimi. TMK Beynəlxalq Kooperativ biznesinin güclü və inkişaf etmiş hissəsini özündə əks etdirir, vahid dünya təsərrüfatının formalaşmasında aparıcı rol oynayır. TMK-nın əsas xarakteristikaları bunlardır: inhisar vəziyyətində olan yetərinə iri ölçüdə firmalardır, beynəlxalq istehsal strukturunun mövcudluğu, firmaların fəaliyyətində və ümumi dövriyyələrində xarici əməliyyatların yetərinə olan payı, vahid global strategiyanın mövcudluğu, firmanın maraqlarına xidmət edən xarici bölmələrin təbəci fəaliyyəti.

TMK-ların müxtəlif növləri mövcuddur:

1. Ənənəvi TMK-lara bir neçə ölkədəki firmalarla birgə baş şirkət aiddir.
2. Çoxtərəfli TMK-baş şirkət və nisbətən müstəqil xarici filialların məcmusundan ibarətdir

3. İnteqrasiya olunmuş TMK-fəaliyyət sferasını maksimum beynəlmilləşdirməyə çalışan şirkətdir.
4. Şəbəkəli TMK-digər şirkətlərə əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafına üstünlük verən, firmalararası müqavilələr əsasında öz fəaliyyət sferasını və funksiyalarının bir hissəsini beynəlmilləşdirməyə cəhd edən şirkətdir.

TMK-nın müasir mərhələdə inkişafının əsas istiqamətlərindən biri-istehsalın beynəlxalq inteqrasiyasının formalaşdırılmasına və genişləndirilməsinə kömək edən müxtəlif təşkilati strukturlu işgüzar əlaqələrin kombinəşdirilməsindən ibarətdir. TMK elmi texniki fəaliyyətə böyük əhəmiyyət verirlər. TMK dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin elmi-texniki potensialının əsas hissəsinə nəzarət edirlər ki, bu da onlara dünya texnologiya bazarlarında aparıcı rol oynamağa imkan verir. TMK-ın payına elmi-texniki biliklərin mübadiləsinin 80%-i düşür. TMK avtomobil, EHM, aviakosmik, əczaçılıq və müdafiə sənayesində firmalar arasında strateji alyansların geniş yayılmasına gətirib çıxarır. TMK-cəmiyyətin beynəlmilləşməsində ən güclü agentdir. Çox da böyük olmayan "Filips" TMK-nı misal gətirək, Dünyanın 40 ölkəsində özünün istehsal filallarını yaratmışdır. Dünyanın 60 ölkəsində isə məhsul satışı üzrə onun firmaları vardır. Beləliklə, TMK dünya iqtisadiyyatına beynəlmilləşdirirlər. İstehsal prosesi isə qlobal xarakter qazanır.

Dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının xüsusiyyətləri.

Dünya ölkələri arasında iqtisadi, maliyyə və sosial münasibətlər inkişaf etməkdədir. Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dünyada blokləşmələr ortaya çıxmış, beynəlxalq münasibətlər sürətlənmiş və beynəlxalq maliyyə təşkilatları qurulmağa başlamışdır. Bundan sonra inkişaf etməkdə

olan ölkələrin inkişafının maliyyələşdirilməsini saxlaya bilmək üçün xarici borc və xarici yardım təşkilatları meydana çıxmışdır.

İstər beynəlxalq,istərsə də regional miqyasda fəaliyyət göstərən maliyyə təşkilatlarının orta q məqsədləri aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq mal alış-verişinə dair çətinlikləri aradan qaldırmaq və beynəlxalq inkişafı təşviq etmək;
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafını dəstəkləmək;
- İqtisadi birləşmə,sərbəst ticarət və iş birliyi münasibətlərini inkişaf etdirmək və sıx iqtisadi iş birliyini stimullaşdırmaq.

Quruluşu və sərmayəsinə birdən çox ölkənin qatıldığı maliyyə fəaliyyətlərində birdən çox ölkənin faydalandığı quruluşlara beynəlxalq maliyyə təşkilatları deyilir. Hal-hazırda fəaliyyət göstərən beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının hamısı ikinci dünya müharibəsindən sonra qurulmuşdur.Yaranma tarixinə görə öncə “ Bretton Vuds əkizləri ” adlandırılan Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı qurulmuşdur.

Mövcud beynəlxalq maliyyə quruluşlarının çalışma sahələri çox çeşidlidir.Fəaliyyət sahələrinə görə bu təşkilatlar aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- Avropa Kömür-Polad Birliyi;
- Avropa Pul Fondu;
- Avropa İnvestisiya Bankı;
- Avropa Valyuta Əməkdaşlıq Fondu;
- Avropa Kənd Təsərrüfatızəmanət və istiqamət fondu;

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları:

- Beynəlxalq Pul Fondu ;
- Beynəlxalq finans Qurumu;
- Beynəlxalq İnkişaf Birliyi;
- Birləşmiş Millətlər İnkişaf problemi;
- Çoxtərəfli investisiya zəmanəti agentliyi;

- İnvestisiya məsələlərinin araşdırılması üzrə beynəlxalq mərkəz;

Digər regional maliyyə təşkilatları:

- Asiya İnkişaf Bankı ;
- Afrika İnkişaf Bankı;
- İslam İnkişaf Bankı;
- Kariblər İnkişaf Bankı;
- Orta Amerika İqtisadi İntegrasiya Bankı;
- Ərəb Pul Fondu;
- Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı.

Beynəlxalq maliyyə qurumları ya qısa və orta müddətli valyuta kreditləri, ya da uzun müddətli investisiya kreditləri açırlar.

Qısa və orta müddətli valyuta krediti saxlayan quruluşların maliyyə yardımları üzv ölkələrə, tədiyyə balansındakı müvəqqəti çətinlikləri aradan götürmək üçün verilir. İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan fondlar uzunmüddətli kredit verirlər

Beynəlxalq kredit təşkilatları hüquqi durumuna görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

Hüquqi cəhətdən müstəqil olmayan maliyyə təşkilatları:

- Avropa Kömür-Polad birliyi;
- Avropa Birliyi İnkişaf Fondu;
- Birləşmiş Millətlər İnkişaf Proqramı.

Hüquqi müstəqilliyi olan maliyyə təşkilatları:

- Avropa İnvestisiya Bankı;
- Avropa Parlamentinin Qaçqınlar Fondu;
- Asiya, Afrika və İslam İnkişaf Bankları;
- Kariblər İnkişaf Bankı;
- Orta Amerika İqtisadi İntegrasiya Bankı;
- Ərəb Pul Fondu;
- Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı;
- Beynəlxalq Valyuta Fondu;

- Dünya Bankı;
- Beynəlxalq Maliyyə Qurumu;
- Beynəlxalq İnkişaf Birliyi;
- Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı;
- Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanət Agentliyi.

Üzv ölkələr sərmayəni artırmaq istədikləri halda yenidən səhm buraxır. Bundan başqa, bank sərmayə bazarlarından əlavə kredit ehtiyatları da cəlb edir.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarını fond və bank ayırmasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Fond xarakterli maliyyə təşkilatları:

- Beynəlxalq Pul Fondu;
- Avropa Birliyi İnkişaf Fondu;
- Beynəlxalq İnkişaf Birliyi;
- Birləşmiş Millətlər İnkişaf Proqramı;
- Ərəb Pul Fondu ;
- Avropa İnvestisiya Fondu;
- Asiya İnkişaf Fondu;

Bank xarakterli maliyyə təşkilatları:

- Avropa Kömür-Polad Birliyi;
- Avropa İnvestisiya Bankı ;
- Avropa Parlamentinin Qaçqınlar Fondu;
- Asiya, Afrika və İslam İnkişaf bankları;
- Dünya Bankı;
- Kariblər İnkişaf Bankı;
- Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatı;
- Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı.

Fond xarakterli qurumların sərbəst hərəkət edə biləcəkləri maliyyə sənədləri qəti olaraq təsbit edilmişdir.

Dünya əhəmiyyətli maliyyə təşkilatları. Beynəlxalq Valyuta Fondu(BVF). II dünya müharibəsindən dərhal sonra ABŞ və İngiltərə dövlətlərinin başçılığı ilə 1944-cü il 1-22 iyul

tarixləri arasında ABŞ vilayətinin Bretton Vuds qəsəbəsində Birləşmiş millətlər təşkilatının pul və maliyyə konfransı keçirildi. Konfransda 55 ölkənin nümayəndəsi iştirak etmiş, müharibədən sonra beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yenidən tənzimlənməsi, yeni bir ödəmələr sisteminin əsasları və ticarətin sərbəst bir şəkildə inkişaf etdirilməsi və iqtisadi əməkdaşlığın saxlanması kimi mövzularda önəmli qərarlar verilmişdir. Konfransda Beynəlxalq Valyuta Fondunun qurulması haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Beynəlxalq valyuta problemləri barədə məsləhətləşmələr və əməkdaşlıq mexanizmini saxlayan daimi bir qurum vasitəçiliyi ilə beynəlxalq valyuta işbirliyini inkişaf etdirmək;

-Beynəlxalq ticarətin tarazlı inkişafını gerçəkləşdirmək və beləcə bütün üzv ölkələrin tam məşğulluq və yüksək bir iqtisadi artıma çatmalarına imkan yaratmaq;

-Valyuta sabitliyini saxlamaq və devalvasiya siyasətini əngəlləmək;

-Çoxtərəfli xarici ödəmələr sisteminin qurulmasına, beynəlxalq ticarətə maneçilik törədən –valyuta idxalat məhdudiyətlərinin aradan qaldırılmasına xidmət etmək;

-Üzv ölkələrə tədiyyə balansındakı tarazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə kredit vermək. Ümumiyyətlə, beynəlxalq rifahın yüksəlməsinə maneçilik törədən faktorları aradan qaldırmaq;

-Üzvlərinin tədiyyə balanslarındakı sabitsizlik dərəcələrini azaltmaq.

Yuxarıda adı çəkilən məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi üçün üzv ölkələrin də yerinə yetirəcəkləri bəzi şərtlər vardır:

-Turizm də daxil olmaqla xarici ticarət fəaliyyətlərində beynəlxalq xidmət və mal alış-verişlərində valyuta da nəzarət və məhdudlaşdırılmalara , mərhələ-mərhələ üzən valyuta sisteminin

tətbiq edilməsinə, spekulyativ xarakterli sərmayə hərəkətlərinə mane olmaq;

-Üzv ölkələrin devalvasiya etmə ehtiyacının ortaya çıxdığına devalvasiya dərəcəsini fonda bildirmək;

Dünya Bankı. DYİB (IBRD) 1944-cü ildə BVF (İMF) ilə birlikdə qurulmuş və 25 iyul 1946-cı ildə fəaliyyətə başlamışdır. Dünya Bankı ilə tanınan quruluşun anlaşması 144 ölkə təsdiq edilmişdir.

Dünya Bankına üzv olan ölkələr eyni zamanda BVF-nin üzvləridir.

Öz öhdəliklərini yerinə yetirməyən ölkələr bankın səlahiyyətli qurumları tərəfindən veriləcək qərarla üzvlükdən çıxarıla bilər.

Dünya Bankının məqsədləri aşağıdakı kimidir:

- Üzv ölkələrin iqtisadi islahatlarına yardım etmək;
- Üzv ölkələrə xarici özəl mənbələrdən gələcək sərmayə investisiyalarını təsbit etmək və özəl sərmayənin yetərsizliyi vəziyyətində bunları tamamlamaq;
- Üzv ölkələr üçün gəlirli investisiyaları təsbit edərək uzun dönmədə beynəlxalq dəyişmələrdə tarazlığı saxlamaq;
- Üzv ölkələr üçün borcvermə mexanizmini uyğun hala gətirmək;
- Yerli şirkətlərin maliyyə mənbələrinə olan ehtiyacları mövzusunda yardımçı olmaq.

Dünya Bankının verdiyi kreditlərdən üzv ölkələr yararlanır. Kreditlər uzunmüddətli olub, tələb edən ölkələrin iqtisadi inkişaf proqramlarının ehtiyacına görə verilir.

Dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq nəqliyyat münasibətləri

Beynəlxalq nəqliyyat əməliyyatlarının mahiyyəti və növləri. Nəqliyyat əlaqələri-beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin həyata keçirilməsinin vacib və fasiləsiz tərkib hissəsidir. Nəqliyyat

vasitələri beynəlxalq bazarlarda əmtəə və xidmətlərin tədarükçüdən (mal göndərəndən) istehlakçıya qədərki hərəkətini təmin edir. Funksional olaraq nəqliyyat, tədavül prosesi ilə tamamilə qovuşaraq biləvasitə ona xidmət edir. Əmtəə və xidmətlərin tədavülü prosesini nəqliyyatdan kənar təsəvvür etmək çox çətinidir.

Əmtəə və xidmətlərin daşınması bir növ istehsal prosesini davam etdirir. Yaradılmış məhsula çəkilməmiş daşınma məsrəfləri həmin əmtəənin ümumi xərclərinə əlavə edilir və maya dəyəri və qiymətə daxil olunur. Onlar əlavə tədavül xərclərini təşkil edir və qiymətin vacib komponentlərindən birinə çevrilir. Burada qiymətdə nəqliyyat(daşınma) xərcləri kifayət qədər yüksək paya malik ola bilər (məhsulun maya dəyərinin 30%-nə qədər). Ona görə də xarici ticarət kontraktlarının uğurlu alınması və onun iqtisadi səmərəliliyi bu və ya digər yükün necə daşınmasından, yükdaşıma üçün ən qənaətli və sürətli nəqliyyat vasitəsindən necə istifadə olunmasından xeyli dərəcədə asılıdır.

Nəqliyyat faktoru dünya ticarətinin itensifikasiyasında vacib ilkin şərait kimi həmişə nəzərdən keçirilmişdir. XVI-XVIII əsrlərin böyük coğrafi kəşfləri dəniz gəmiçiliyinin artımını biləvasitə şərtləndirdi ki, bu da dünya ticarətinin inkişafına güclü təkan verdi. XIX əsrdə buxar və elektrik enerjisinə sahib olmaqla, bəşəriyyət nəqliyyat vasitəsini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirdi. Paraxodlar, dəniz yolları nəqliyyatda əsl inqilaba səbəb oldu. Bunlar da öz növbəsində dünya təsərrüfat əlaqələrinin sonrakı inkişafına imkan yaratdı.

Beynəlxalq təsərrüfat münasibətləri əmtəələrin bir ölkədən başqa ölkəyə mükəmməl, qüsursuz hərəkət axını ilə şərtləndirilir. Özü özlüyündə nəqliyyat şəbəkəsi milli iqtisadi sistem çərçivəsində formalaşır. Nəqliyyatın bütün növləri(dəniz nəqliyyatı istisna olmaqla) hər şeydən əvvəl özünün fəaliyyət göstərməsi üçün istehsal daxili məqsədlərə malikdir. Bununla yanaşı onlar beynəlxalq daşımalara da xidmət edirlər. Beynəlxalq ticarətin genişlənməsi və dərinləşməsi hesabına beynəlxalq nəqliyyat

əlaqələri də inkişaf edir. Onların mütəmadi artımının və keyfiyyətcə təkmilləşdirilməsinin vacib faktorları aşağıdakılardır:

1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin həcmi və tempi;
2. Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərən elmi-texniki-tərəqqinin nəqliyyatlarından istifadə olunması.

Dünya iqtisadiyyatında nəqliyyat xidməti iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Əmtəə yüklərinin daşınması;
2. Sərnişinlərin daşınması.

Son 20-25 ildə daşınan yüklərin həcmnin ixtisar olunması (azalması) tendensiyası müşahidə olunmuşdur.

70-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq daşımaların yekun həcmi 4,5-4,6 mlrd. dəyərində qiymətləndirilmişdir.

1996-cı ildə daşımalar 3.8 mlrd. qədər azalmışdır. Bu fakt beynəlxalq ticarət tempinin aşağı düşməsinə deyil, əksinə əmtəə mübadiləsinin strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərin olmasına dəlalət edir. Daha çox "nəqliyyat tutumlu" yanacaq-xammal məmulatların payı azalmışdır.

Beynəlxalq ticarətdə ən geniş yayılmış nəqliyyat növü dəniz nəqliyyatıdır. Nəqliyyatın bu növü beynəlxalq yükdaşımalarının təxminən 65%-ni təmin edir. Daşımaların əsas növünü maye(duru) və qabsız yüklər, daha doğrusu dəniz daşımalarının həcmnin təxminən 40%-ni təşkil edən yanacaq-xammal məhsulları təşkil edir. Yerdə qalan 60% isə əsas yüklərin (hazır sənaye malları, istehlak təminatlı əmtəələr, ərzaq) payına düşür.

Beynəlxalq daşımaların ümumi həcmnin təxminən 15-17% dəniz yolu nəqliyyatının üzərinə düşür. O, bir qayda olaraq qurudaxili daşımalar üçün istifadə olunur.

Son 30-40 ildə dəniz nəqliyyatına ciddi rəqib kimi hava nəqliyyatı meydana çıxmışdır. Yerdəyişmələrdə olan sürətə görə avia nəqliyyatın üstünlüyünü nəzərə alsaq, o, beynəlxalq sərnişin daşımalarında liderdir. Sürətli geniş gövdəli təyyarələrin tətbiqi ilə daşıma qabiliyyəti kifayət qədər yüksəlmişdir. Yalnız 1985-2005-ci illərdə beynəlxalq hava əlaqələrinə daşımaların həcmi

ikidəfədən çox artmışdır. Eyni zamanda maya dəyərinə görə nəqliyyatın bu növü ən bahalılarından biridir. Ona görə də ümumdünya yükdaşımalarının ümumi həcmindəki payı 6%-i güclə ötür.

Xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrdə avtomobil və çay nəqliyyatı ən az əhəmiyyət kəsb edən nəqliyyat növləridir. Xarici ticarət yükdaşımalarının ümumi həcmnin 5%-ə qədəri bütövlükdə onların payına düşür. Nəqliyyatın bu növləri özlərinin texniki mahiyyətinə görə daha lokal xarakterlidirlər. Əgər dəmiryolları qitədaxili daşımalara xidmət edirsə, avtomobil və çay nəqliyyatı yüklərin yenidən daşınmasını qonşu ölkələr arasında təmin edir.

Boru kəmərlər nəqliyyatı haqqında bir neçə kəlmə qeyd etmək lazım gəlir. O, neft məhsulları və təbii qazın fasiləsiz və sistemətik çatdırılması məqsədilə inşa edilir. Nəqliyyatın bu növünün spesifikasiyası boru-kəmərlərin istifadəyə verilməsinin yüksək dəyəri və istismarın aşağı maya dəyəri olması ilə izah olunur. Beynəlxalq yükdaşımalarında nəqliyyatın bu növünün ümumi payı 7-8%-dən ibarətdir.

Beynəlxalq daşımaların təşkili. Bağlanmış xarici ticarət kontraktlarına əsasən yüklərin daşınması prosesi hərəkətin üç sahəsindən ibarətdir:

Hərəkətin birinci ərazisi (sahəsi)- əmtəəni göndərən ölkənin ərazisi üzrə yüklərin daşınması (əmtəələrin yüklənməsi məntəqəsindən sərhədə qədər olan ərazi).

İkinci sahə -yükün digər ölkənin ərazisi üzrə daşınması (mal göndərən ölkənin sərhəddən- yükü qəbul edən ölkənin sərhədinə qədər olan sahə). Bu sahə tranzit ərazisi adlanır. Yalnız ümumi sərhədlərə malik olan qonşu dövlətlər xarici ticarətin kontrogentləri kimi çıxış etdikləri halda belə variant istifadə olunmur. Belə vəziyyətdə yranzit ərazisi olmur.

Hərəkətin üçüncü sahəsi- yükün həmin ölkənin ərazisi üzrə nəql edilməsi (sərhəddən təyinat məntəqəsinə kimi).

“Beynəlxalq nəqliyyat əməliyyatları” anlayışının məzmununa bir neçə qarşılıqlı əlaqədə olan mərhələlər aiddir.

1. Nəqliyyat vasitəsinin fraktı. Bir qayda olaraq yükəgöndərənlərin və yükü qəbul edənlərin xüsusi nəqliyyat vasitələri olmur, ona görə də onları icarəyə götürməli olurlar (fraxtlayırlar). Beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin həyata keçirilməsində fraxt xidməti vacib yer tutur. Dünya bazarında iri eksportlar nəqliyyat vasitələrinin tam yığımına malik deyillər. ABŞ,Almaniya, Fransa, ÇXR və digər bu kimi ölkələr dəniz daşımalarının ümumi həcmnin 80-90%-ni fraxt kompaniyalarından biləvasitə istifadə etməklə reallaşdırırlar. 90-cı illərin əvvəllərində bir ildə fraxt ticarətinin dəyəri 115-125 mlrd.dollar təşkil etmişdir. Fraxt xidmətinin başlıca tədarükçüləri Yapon, Ponama və Liberiya şirkətləridir.
2. Yüknün magistral nəqliyyat vasitələrinə qədər çatdırılması,Bu cür xidmətləri yerli nəqliyyat şirkətləri təqdim edirlər. Onlar eksportlu yükləri xarici alıcılara göndərmək üçün onları limanlara qədər avtomobillər təmin edirlər.
3. Beynəlxalq daşıma prosesinin həyata keçirilməsi. Bu, göndərilən əmtəənin qiymətində daşımaların necə əks olunmasından, xarici ticarət kontraktının səmərəliyinə nəql etmə məsrəflərinin hansı ölçüdə təsir etməsindən asılı olur.
4. Nəql edilən əmtəənin nəqliyyatın digər növlərilə daşınması. Mahiyyətə, söhbət tranzit daşımalarında və yüklərin bir nəqliyyat növündən digərinə boşaldılmasında vasitəçilik xidməti haqqında gedir. Burada yük sahiblərinin kommersiya mənafeələrinin qorunması məsələsi çox aktual əhəmiyyət kəsb edir.Yüklərin nəql olunması mütləq sığorta ilə müşayiət olunmalıdır.Ona görə də iri sığorta şirkətləri olan sığortaçılar İnstitutu, General Reinsuraksı Corporation, United MIMS Agency- və digərləri xarici ticarət yüklərinin sığortalanmasını həyata keçirir.

5. Ekspeditor xidmətləri.Yüksahibi, onun yükü ilə bağlı həyata keçirilən əməliyyatları məntəqələrdə izləyə biləcək nümayəndəyə malik ola bilməz. Digər tərəfdən bir çox yerdə təmsilçinin olması firma üçün qeyri-səmərəlidir. Ona görə bir qayda olaraq, yük sahibləri ekspeditor firmaların xidmətindən istifadə edir. Bu firmalar malların təyinat yerinə qədər etibarlı müşayiət olunmasını təmin edən xidmətləri öz üzərinə götürürlər. Adətən ekspeditorlar yalnız yüklərin müşayiət olunması funksiyasını icra etmirlər, həm də tranzitin təşkil edilməsi, digər nəqliyyat vasitəsinə yükün boşaldılması, yüklənmə işlərinin təşkilini, nəqliyyat-müşayiət sənədlərinin sənədləşdirilməsini,fraxta görə hesablaşmaların həyata keçirilməsini, yük terminalların operatorları ilə yüklərin konteynerləşdirilməsini yerinə yetirirlər.

Beynəlxalq daşımaların təşkili çox mürəkkəb proseduradır. Beynəlxalq əlaqələrdə əsas nəqliyyat növünün dəniz nəqliyyatı olmasını nəzərə alaraq daşınma prosesinin təşkili prinsiplərinin diqqətlə izləyək.Daşınma prosesinin konkret punktları ikitərəfli beynəlxalq razılaşmalarda tərəflərin hüquqi münasibətləri işlənilir və qeyd olunur. Beynəlxalq gəmiçilikdə daşımaların iki əsas forması üstünlük təşkil edir: xətti(müntəzəm) və tramplı(qeyri-müntəzəm). Xətti təşkilətmə beynəlxalq ticarətin əsas, iri coğrafi istiqamətləri üzrə daşımaları nəqliyyat vasitələri ilə təmin edir. Gəmi müəyyən edilmiş marşrut üzrə uzun müddətə (3-5 il) təhkim edilir. Burada Yaponiya,ABŞ,Fransa, Kanadanın iri gəmiçilik şirkətləri fəaliyyət göstərirlər.Xətti daşıyıcılar müştərilərə daşıma xidmətlərinin bütöv yığımını, o cümlədən nəinki təyinat limanına qədər, həm də yükün boşaldılması, saxlanması, yenidən yüklənməsi imkanını yaradırlar. Xətti daşımalar dəniz konosomentləri ilə rəsmiləşdirirlər. Bu sənəd hüquqi cəhətdən daşıyıcının hüquqlarını möhkəmləndirir və eksportlu əmtəənin yüklənməsi, göndərilməsi faktını təsdiq edir.

Tramplı gəmiçilik-qeyri əsas dəniz magistrallarında inkişaf edir və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Gəmi müəyyən olunmuş müddətə təhkim olunmur.
2. Xətti təşkil etmədən fərqli olaraq daşımalar üzrə tariflər daha sabitdir və bazarında tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişir.
3. Fraxt vasitəçiləri əsas fiqur olurlar. Onlar qısa müddətə yüklərin çatdırılması üçün gəmiləri icarəyə verirlər(müəyyən şərtlər təklif etməklə). Tramp gəmiçiliyində dəniz daşımaları sazişi çarter(qısa müddətli icarə) formasına malikdir. Çarter sazişinin aşağıdakı formaları mövcuddur: reys üzrə çarter; taym çarter(time charter)-daha uzun müddətə; təcili çarter(prompt-çarter)-daşımaların gələcək müddəti üçün gəminin hazırlanması barəsində saziş; spot-prompt-çarter(spot-prompt-charter)-müəyyən olunmuş müddətə gəminin ləngimədən hazırlanması haqqında saziş.

Fraxt xidmətləri bazarında tramp gəmiçiliyi üçün ölkənin nisbətən böyük olmayan fraxt şirkətləri ixtisaslaşırlar. Bu şirkətlər öz ölkələrində çox da böyük olmayan marşrutlar üzrə fraxt vasitəçiliyini öz üzərlərinə götürürlər. Bu şirkətlər Panama, Yamayka, Barbados(Amerikada); Liberiya, Mərakeş, Nigeriya(Afrikada); Almaniya, Malta, İspaniya, Norveç(Avropada) ölkələrinə məxsusdurlar.

Xarici ticarət sövdələşmələrində nəqliyyat xidmətinin bazis şərtləri (müqavilələri və ya razılaşmaları). Beynəlxalq ticarətdə əmtələrin nəql edilməsində bazis şərtlərini yerinə yetirməyin son zəruri tədbir kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Onlar xarici ticarət münasibətlərində unifikasiya(yəni vahid şəkilə salma), təşkilati və şəffafıq elementləri özündə birləşdirirlər. Bazis şərtləri, xarici ticarət kontraktlarında vacib bəndlərdən biri olan nəqliyyat şərtləri ilə müəyyənləşdirilir. Onlar nəqliyyat xidmətlərinin ödənilməsində ilkin şərtlərin izah edilməsində alıcı ilə mal

göndərənlərin arasındakı ziddiyyətlərin istisna olunması məqsədi üçün zəruridir. Bazis şərtləri Beynəlxalq ticarət palatası tərəfindən hazırlanmış, 1980-cı ildə Vena konvensasiyası ilə bəyənilib, təsdiq edilib və ümumbeynəlxalq genişlənməyə malikdir. Bazis şərtlərinin məzmunu və nəqlətmə haqqında danışıqların vacib terminləri, əmtəələrin nəql edilməsində 13 bazis şərtinin qeyd olunduğu “İnkoteris” (1993-cü il) beynəlxalq qaydalarda əks olunmuşdur. Onda yüklərin nəql edilməsi prosesində tərəflərin əsas hüquq və vəzifələri müəyyən edilmişdir. Onların başlıca məzmunu yükün çatdırılması onun tranziti, yüklənməsi, boşaldılması, qablaşdırılması və markalanması ilə bağlı olan ölkələr arasında məsrəflərin bölücdürülməsi, gediş yolunda əmtəələrin sığortalanması ilə müəyyənləşdirilir. Cədvəl 1-də nəqlətmə prosesində əmtəələrin çatdırılması, tədarükünün bazis şərtləri verilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, bazis şərtləri nəqlətməyə görə əsas xərclərə, yüklənməyə, sığortaya və gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə əsas payın kimin üzərinə düşməsindən asılı olaraq 4 qrupda birləşirlər:

Cədvəl 1.

Nəqlətmə prosesində əmtəə tədarükünün bazis şərtləri:

Şərtlər qrupu	Latinca işarəsi	Şərtlərin şifrlə açılması
E	EXW	S zavod (əmtəənin hazırlanması yeri)
F	FCA	Franka daşıyan
	FAS	Gəmi bortu yanında sərbəst
	FOB	Gəmi bortunda sərbəstdir
C	CFR	Dəyər və fraxt
	CİF	Dəyər, sığorta, fraxt
	CPT	Fraxt ödənilib....məntəqəyədək
	CİP	Fraxt və sığorta ödənilib.....məntəqəyədək

D	DAF	Sərhəddə çatdırılması (franko-sərhəd)
	DES	Franko-gəmiçatdırılması (təyinat poçtu)
	DEQ	Franko-yanalma çatdırılması(rüsumların ödənilməsi ilə)
	DDU	Franko yanalma(rüsumların ödənilməsi ilə)
	DDP	Gömrük rüsumlarının ödənilməsi ilə çatdırılması

EXW (ex work)-əmtənin birbaşa müəssədən (anbardan) yüklənməsi şərti. Əmtənin çatdırılması, onun yüklənməsi və sığorta ilə bağlı bütün məsrəflər alıcının üzərinə düşür. Satıcının mənafeyi-nəzərincə bu ən sərfəli şərtədir, müqavilədir.

FCA (free carrier)-bu şərt əsasən mal göndərən əmtəni mütləq daşıyıcıya çatdırılmalıdır. Nəqlətmə üzrə bütün məsrəflər alıcının hesabına düşür, lakin bu məcmu məsrəflərindən bir hissəsi (daşıyıcıya çatdırmaq) satıcının payına düşür.

FAS (free alonside ship)-bu şərt satıcının, əmtənin alıcı tərəfindən fraxtlaşdırılan gəminin bortuna çatdırılması vəzifəsini nəzərdə tutur. Əmtənin gəminin bortuna qədər daşınmasına kimi bütün xərclər və risklər satıcının üzərinə düşür.

FOB (Free on board)-ən geniş yayılmış bazis şərtlərindən biridir. O, satıcının razılaşdırılmış kontrakta uyğun olaraq əmtənin yola salınan limana çatdırılmasına və alıcının fraxtlaşdırdığı gəminin bortuna əmtənin yüklənməsi vəzifəsini bildirir. Məcmu nəqlətmə xərcləri məlum ölçüdə satıcının üzərinə də düşür.

CFR (cost and freight)- bu müqaviləyə görə, satıcı eksport olunan yükün yola salma limanına qədər çatdırılması ilə bağlı xərcləri ödəməlidir. Bu zaman satıcı həm də təyinat yerinə yükü çatdıran gəmini fraxtlaşdırmalıdır.

CİF (cost insurance freight)-bu da geniş yayılmış bazis şərtlərindən hesab olunur. Bu praktiki olaraq CFR şərtləri ilə analoq təşkil edir, lakin ondan fərqli olaraq eksportçu yükün

daşınması prosesində sığorta xərclərini öz hesabına daxil edir. Əgər kontraktda hər hansı əlavə şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, onda dəniz sığortası haqqında danışıq (saziş) risklərin minimum təmin edilməsi (ört-basdır edilməsi) imkanına malikdir. Bu cür saziş “xüsusi qəza sığortasından azaddır”, başqa sözlə, sığorta sazişi yalnız gəminin hərəkəti zamanı riski təmin edir.

CPT(carriage paid to...) –bu şərt CFR-u xatırladır. O, malgöndərənin daşımaların şərtləndirilmiş xarici ticarət kontraktına görə təyinat məntəqəsinə qədər dəyərinin ödədiyini bildirir. Mahiyyətə söhbət “frakt təyinat yerinə qədər ödənilib” şərti haqqında gedir. Satıcının ödədiyi məsrəflərə, eksport lisenziyasına görə haqq gəminin fraxt haqqı daxildir. Alıcı yükü şərtləşmiş yerdə qəbul etməyə borcludur, son məntəqəyə qədər (fraxtdan başqa) yükün çatdırılmasının bütün xərclərini ödəməlidir.

CİP (carriage and insurance paid to ...)-mahiyyətə bu bazis şərti “fraxt ...qədər ödənilib” deməkdir. Yalnız, satıcı daşımalar zamanı çatdırılacaq yükün zədələnməsi və ya məhv olması riskinin sığirta olmasını təmin etməlidir(yəni bu şərtlərə əlavə olunur).

DAF(delivered at frontier)-bu şərt eksportçunun importçuya göstərilən sərhəddə və ya məntəqədə göstərilən təyinat limanına qədər yükün çatdırılması məsuliyyətini öz üzərinə götürdüyünü bildirir. Digər bazis şərtləri ilə müqayisədə satıcının üzərinə məcmu məsrəflərin əksəriyyəti düşür. Satıcı gömrük rüsumlarının, vergilərin və digər ödəmələrin ödənilməsinə məsuliyyət daşıyır.

DES(delivered ex ship)-bu şərt eksportlaşdırılan əmtəələr üzrə nəqliyə xərclərinin paritet bölgüsünü(az-çox bərabər bölgüsünü) nəzərdə tutur, sığorta və fraxt üzrə məsrəflər hesab olunur(yəni bura daxil deyil). Satıcı təyinat limanına qədər yükün çatdırılması üzrə məsrəfləri öz üzərinə götürür. Gəminin boşaldılması, yükün digər nəqliyyat vasitəsinə yenidən daşınması, gömrük rüsumlarının ödənilməsi kimi bütün xərcləri alıcı təmin edir.

DEQ(delivered ex quay duty paid)-bu şərt öz məzmunu ilə DES bazis müqaviləsini xatırladır. Bu bazis şərtinə uyğun olaraq satıcı yükün təyinat limanına kimi çatdırılmasını(yan almanı) üstəgəl gömrük rüsumlarının ödənilməsini öz üzərinə götürür.

DDU(delivered duty unpaid)-bu şərt əvvəlki şərtə çox yaxındır.Bu bazis şərtinə uyğun olaraq məsrəflərin böyük hissəsi eksportçunun hesabına aiddir. Eksportçu, təyinat məntəqəsinə yüklərin çatdırılması üçün zəruri məsrəflərin hamısını ödəyir,lakin gömrük rüsumlarını ödəmir.

DDP(delivered duty paid)-xarici ticarət kontraktında malgöndərənin üzərinə düşən maksimum vəzifələri(məsrəfləri) əks etdirilir. Eksportçu bu şərtə uyğun olaraq yükləri importerin məntəqəsinə gömrük rüsumlarını ödəməklə çatdırır.

Yuxarıda qeyd olunan bazis müqavilələri(şərtləri) bu və ya (digər) başqa cür xarici ticarət münasibətləri praktikasında istifadə olunur. Başlıca olaraq onlar dəniz yolu ilə nəqliyə şərtlərinə bərabər formalaşdırılmışdır. Çünki, dəniz gəmiçiliyi-beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin başlıca formasıdır. Lakin bu şərtlərdən bəziləri beynəlxalq daşınmaların başqa formalarında: dəmiryolu, avtomobil,aviasiya formalarında istifadə olunur.

Beynəlxalq daşınmalar haqqında beynəlxalq razılaşmalar və konvensiyalar.Beynəlxalq ticarətdə əmtələri(yüklərin) nəql edilməsi kifayət qədər mürəkkəb və bahalı proseduradır.Nəql olunan yüklərlə bağlı risklərin baş verməsi ehtimalı çoxdur.Belə ki, bu yüklər dənizləri-okeanları keçir,min kilometrərlə yol qət edir, bir neçə dəfə bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə yüklənir. Bütün bunlar beynəlxalq ticarətdə yüklərin nəql edilməsinin razılaşdırılmış şərtlərinin işlənilməsi zərurətini irəli sürür.

Beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin beynəlxalq-hüquq rəqlamenti kifayət qədər çoxdan məlumdur.Beynəlxalq razılaşmalara doğru ilk addım XVII-XVIII əsrlərdə yüklərin ümumi daşınması qaydaları və sığortalanması barəsində atılıb.Lakin bu səylər dağınıq şəkildə olduğundan çox vaxt uğursuzluqla

nəticələndirdi. Möhkəm, sistemativ və ümumi qəbul edilmiş danışıqlar və konvensiyalar yalnız XIX əsrin sonunda öz təsdiqini tapdı. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi və inkişafının ölçüsü ilə bağlı olaraq yükdaşıma proseslərinin beynəlxalq norma və razılaşma prinsiplərinə olan tələbatı artdı.

Dəniz nəqliyyatının həm əvvəllər, həm də müasir dövrdə xarici ticarət yüklərinin daşınmasında əsas nəqliyyat növü olaraq, qaldığına görə beynəlxalq razılaşmalar və konvensiyalar başlıca olaraq dəniz yolu ilə nəqləməni həyata keçirilməsi çərtlərindən ibarətdir. Beynəlxalq xarakterli müqavilə və razılaşmalardan ayrı ayrılaraq XVIII əsrin ən iri dəniz dövlətlərinə aid idi. Ən əhəmiyyətli beynəlxalq razılaşmalar XX əsrə aiddir. Məsələn, I dünya müharibəsindən sonra Versal sülh müqaviləsinin hazırlanması və reallaşdırılması prosesində dəniz daşımalarının standartlaşdırılmış qaydalarının yaradılması zərurətinə xüsusi diqqət verilmişdir. Dənizdə yük daşımalarının Haaqa qaydaları adını alan razılaşma 1921-ci ildə yarandı. Burada tərəflərin yük göndərənlərin, daşıyanların və yük alanların məsuliyyətinin parametrləri dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. 1924-cü ildə konsentent haqqında Brüssel konvensiyası konsententi nəql olunan yükün ötürülməsi prosesində tərəflərin hüquqi münasibətlərini əks etdirən əsas sənəd kimi müəyyən etdi.

BMT-nin himayəsi altında 1950-60-cı illərdə daşıma proseslərini reqlamentləşdirən bir çox beynəlxalq-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi üzrə böyük işlər həyata keçirdi. 1970-ci illərin əvvəllərində dəniz daşımalarında hər şeyi əhatə edən qaydaların yaradılması üzrə işə başlandı. 1978-ci ildə Hamburq qaydası adını almış beynəlxalq konvensiya qəbul olundu. 1992-ci ildə o qüvvəyə mindi. Bu dəniz daşımalarında iştirak edən ölkələrin prinsiplərini müəyyən edən əsas beynəlxalq-hüquqi sənəddir. Bir qədər əvvəl, 1974-cü ildə dənizdə sərnişin daşımaları haqqında Afina deklarasiyası imzalanmışdı ki, o da 1978-ci ildə qəbul olundu.

Dəmiryolu ilə daşımaların beynəlxalq tənzimlənməsi də qədim dövrlə bağlıdır. Dəmir yolu ilə xarici ticarət daşımalarının şərtlərini tənzimləyən I beynəlxalq konvensiya 1886-cı ildə 6 Avropa dövləti tərəfindən Bern şəhərində imzalanmışdır. Sonralar bu konvensiyaya yenidən baxılmışdır. XX əsrin I yarısında Avropanın demək olar ki, bütün ölkələri bu konvensiyaya qoşuldular. 1970-ci ildə BMT çərçivəsində Bern konvensiyasının bazası əsasında beynəlxalq dəmiryolu ilə daşımalar haqqında Beynəlxalq konvensiya hazırlandı və 1980-cı ildə qəbul olundu (KOTİF). Qeyd edək ki, elə həmin il KOTİF –in fəaliyyətinə beynəlxalq qarışıq daşımalar haqqında BMT-nin konvensiya qarışıq daşımalarda iştirak edənlərin hüquqi münasibətlərini möhkəmləndirdi, daşıyıcıların, məsuliyyəti üzrə vahid sistemi formalaşdırdı, yüklərin konteynerlərə yüklənməsi və ondan boşaldılması qaydalarını inifikasiya (vahid şəkllə saldı) və təsdiq etdi, nəqliyyat sənədinin yeni vahid formasını (CT-document) təsdiq etdi.

Dünya iqtisadiyyatının hərbi-siyasi problemləri.

Qlobal iqtisadi problemlərin həlli sahəsində ən mühüm məsələlərdən biri yer kürəsində sülhün bərqərar olması və qorunub saxlanmasıdır. Bu problem həmişə bəşəriyyəti narahat etmiş, hal-hazırda da öz aktuallığını saxlayır. Müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində güclü, iri hərbi-sənaye kompleksləri yaradılmış, güclü silahlı qüvvələr mövcuddur. Hərbi sənaye komplekslərinin və güclü silahlı qüvvələrin yaradılmasına külli miqdarda vəsait sərf edilir. Hərbi-sənaye komplekslərinə və silahlı qüvvələrin saxlanmasına xərclənən bu vəsaitləri dünya xalqlarının rifahının yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirmək məqsədilə təkcə konversiya (konversiya - dövlət borclarının aşağı salınması məqsədilə faizin və ya ləğv olunma müddətini uzatmaq yolu ilə dövlət istiqrazı şərtlərinin dəyişməsi) nəzəriyyəsi yaratmaq deyil,

hərbi-sənaye komplekslərinin sökülməsi, dağılması da zəruri və vacib məsələlərdən biridir.

Bu problemlərin aktuallığı şübhəsizdir. Lakin onların həlli hədsiz dərəcədə mürəkkəb və birmənalı deyildir. Əvvəla ona görə ki, hərbi-sənaye komplekslərində və silahlı qüvvələr sahəsində milyonlarla insanlar işlə təmin edilmişlər. İqtisadiyyatın başqa sahələri ilə müqayisədə hərbi-sənaye komplekslərində və silahlı qüvvələr sistemində məşğul olanlar yüksək təminatlı əmək haqqı alırlar. Onların həyat səviyyəsi iqtisadiyyatın digər sahələrində işləyən adi vətəndaşların yaşayış tərzindən yüksəkdir. Bu onunla əlaqədardır ki, sürətlə silahlanmanın və militarizmin maddi infrastrukturunu, onun maddi bazasını yüksəkdir. Bu da öz növbəsində bəşər əhalisini müharibə qorxusu altında saxlayır. Nəticədə isə müxtəlif qitələrdə yaşayan insanlar aclığa, yoxsulluğa, cürbəcür xəstəliklərə düşər olurlar. Hərbi-sənaye komplekslərinə və silahlanmaya xərclənən maddi vəsaitlər hər bir ölkə daxilində sənaye sahələrinə və kənd təsərrüfatı istehsalına istiqamətləndirilsə, bütün ölkələrdə sivilizasiya inkişaf edə və bəşəriyyət üçün qorxulu olan bütün təhlükələrin qarşısı alınar.

Kütləvi qırğın silahları istehsalının dayandırılması müxtəlif dövlətlər və əhalinin bəzi təbəqələri arasında mənafe ziddiyyətləri yaradır. Hərbi texnikanın kütləvi istehsalı, bu silahların öz partnyorlarına satılması və onların iqtisadiyyatlarına da müsbət təsir göstərəcəklərini inandırmaqla iri dövlətlər, xüsusilə ABŞ və keçmiş SSRİ Geosiyasət aparırdılar. Məsələn hesablamalar göstərir ki, keçmiş SSRİ-dən 12 mlrd dollarlıq tək-cə hərbi-texniki silah ixrac edilmişdir. Son illərdə isə RF Ermənistanına 1 mlrd. dollarlıq müasir silah növü vermişdir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, iqtisadi, siyasi və müdafiə-strateji mənafeələrin çulğalaşdığı bir dövrdə "tərkislah iqtisadiyyatı" global bir problem kimi müasir dövrün dünya təsərrüfatında ön plana keçən məsələlərdən birinə çevrilir. Bəşəriyyətin tərəqqipərvər qüvvələri çox yaxşı başa düşürlər ki, sürətlə silahlanma hər hansı bir ölkənin bakteroloji, kimyəvi, istilik-nüvə silahları istehsal etməsi

və onlardan istifadə olunması digər bir ölkənin,yer kürəsi əhalisinin yarısından çoxunun, eləcə də sivilizasiyanın məhv olması deməkdir.

Çernoblda atom elektrik stansiyasında baş vermiş qəza hadisəsi də sübut edir ki,atomdan həтта sülh məqsədləri naminə belə istifadə olunması çox da faydalı deyildir.Deməli,dünyada iri dövlətlər tərəfindən yaradılmış hərbi texnika,müasir silahlar bəşəriyyətin yaşaması və firavan həyat sürməsi üçün təhlükəli bir sahədir.Belə ki, dünya təcrübəsi göstərir ki,ölkələrin sülh şəraitində yaşayaraq öz milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək,milli sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı yaratmaq, yığım problemlərini və ərzaq proqramını həll etmək hərbi xərclərdən çox asılıdır.Məsələn,tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, hərbi xərclərin nisbətən azalması Skandinaviya ölkələrinin vəYaponiyanın iqtisadiyyatının artmasına müsbət təsir göstərmişdir.Ərazilərinin kiçik olmasına baxmayaraq Skandinaviya ölkələri və eləcə də Yaponiya inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxildirlər.Həтта Yaponiya sənayecə daha yüksək mərhələdə dünyanın yeddi ölkəsindən biridir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi,sürətlə silahlanma və konversiya kütləvi işsizliyin artmasına səbəb olan amillərdir.Böyük Britaniyada,ABŞ və AFR-da aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hərbi istehsalda bir işçi yeri yaratmaq mülki sənayedə təşkil edilə biləcək dörd işçi yerinə qoyulan kapitalla bərabərdir.Amerika Birləşmiş Ştatları kongresinin büdcə bürosunun statistikasına göstərir ki, hərbi sənaye məqsədilə çəkilən 10 mlrd dollarlıq xərclər əsasında 40 min işçi yeri yaratmaq olar və işsizləri işlə təmin etmək olar.

Son illər bəzi alimlər belə bir fikir irəli sürürlər ki, hərbi-elmi tədqiqat elmi-texniki tərəqqinin inkişafına təkan verir və onu inkişaf etdirir.Həqiqətən yeni kəşflər aviasiya texnologiyasını təkmilləşdirir,keyfiyyətini artırır,hesablama texnikasını və istehsalın digər bölmələrini inkişaf etdirir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki,bütün elm sahələri hərbi texnika sahəsinə

istiqamətləndirilsin. Həddən artıq baha başa gələn belə qabaqcıl və keyfiyyətli texnologiyaları sülh məqsədləri üçün istifadə etmək olar və bunun nəticəsində də mülki istehsalı artırmaqla aclığın, yoxsulluğun, dilənçiliyin, işsizliyin qarşısı alınar. Beləliklə, bəzi alimlərin yuxarıda göstərdiyimiz fikirləri əleyhinə belə nəticəyə gələ bilərik ki, hərbi-tədqiqat, istehsalın militarizmləşdirilməsi elmi texniki inqilabı sürətləndirmir, əksinə onun inkişafı üçün maneələr yaradır. İstehsalın hərbişdirilməsi xüsusilə özünü aydın büruzə verir. Çünki keçmiş SSRİ-də elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdirilməsi və onun nəticələrinin mülki istehsala tətbiq edilməsi əvəzinə hərbi sənaye kompleksləri yaradılmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, müasir müstəqil respublikaları və o cümlədən Rusiyaları ağır iqtisadi böhran bürümüşdür.

Tədqiqatçılar 80-ci illərdə belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, bir il ərzində silahlanmaya çəkilən xərclər əvəzinə 150 hektar əkin sahəsi suvarılarsa, 1 mlrd əhalini yedizdirmək olardı və ya bu xərclər tikinti sahələrinə yönəldilərdisə, 500 mln əhali mənzillə təmin edilərdi və ya bu xərclər əsasında 1 mln orta məktəb tikilərdi və onu zəruri ləvazimatla təmin etməklə 650 mln. uşağı oxutmaq mümkün olardı.

Dünya miqyasında aclığın, savadsızlığın, qorxulu xəstəliklərin qarşısını almaq üçün müasir hərbi xərclərin 8-10%-i kifayət edər. Beynəlxalq Strateji tədqiqatlar institutunun apardığı təhlillər sübut edir ki, sürətlə silahlanmanın qarşısının alınması 1990-cı illər üçün inkişaf etmiş ölkələrdə 1500 mlrd-dan 2000 mlrd. dollara qədər gəlir əldə edilməsini təmin edə bilərdi. Bu vəsait hərbi texnika sənayesinin ləğvinə və ordudan tərxis olunacaq qulluqçuların yeni ixtisas almasına istiqamətləndirilə bilərdi. Gəlirlərin digər hissəsini isə Beynəlxalq əməkdaşlıq məqsədi ilə istifadəyə yönəltmək olardı. Göstərilən məbləğin istifadə mexanizmi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, YUNESKO, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu həyata keçirə bilər.

Bu günkü həyatda fəaliyyət göstərən yeni dünya qaydaları tələb edir ki, təhlükəsizliyin geniş konsepsiyaları işlənib

hazırlansın və qəbul edilsin. Bu konsepsiyalara yeni siyasi prinsiplər və iqtisadi əməkdaşlıqlar, silahlanmanın azaldılması, ətraf mühitin pisləşərək tənəzzülə uğraması məsələləri, aclıq və işsizlik problemləri daxil edilməlidir. Sülh, azadlıq və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq istəyən bəşər dövlətləri dünya miqyasında birinci növbədə siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji müvazinətin saxlanması məqsədilə dinc yolla, hərbi-sənaye komplekslərinin azaltmaqla əməkdaşlıq etməlidirlər.

Beləliklə qeyd edə bilərik ki, tərəqqipərvər bəşər qüvvələri elə bir ümumi məxrəcə gəlmədirlər ki, yer üzərində əmin-amanlıq olsun, bütün iqtisadi, təbii-mineral və əmək resursları ümumi bir amala, ağıla, xəstəliyin, yoxsulluğun və s. qarşısını ala biləcək sahələrə istiqamətləndirilsin, insanların maddi-rifah halı yaxşılaşdırılsın, ekologiyanın pisləşməsi təhlükəsi aradan qaldırılsın, bütün istehsal sahələri, o cümlədən kənd təsərrüfatı istehsalı mülki istehsala çevrilsin.

II Bölmə

Qərbi Avropa dünya iqtisadiyyatında.

Avropanın müharibədən sonrakı iqtisadi inkişafının ilkin mövqeyi. II dünya müharibəsindən sonra dünya iqtisadiyyatında ABŞ aparıcı yer tuturdu. Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatı tamamilə dağılmışdır. Dünya dövləti statusuna uyğun olaraq ABŞ bu illərdə yeni dünya quruculuğunun ümumi sisteminin işlənilib hazırlanmasına başladı. Bu sistem əhəmiyyətli liberal prinsiplərə əsaslanırdı.

İqtisadi planda yeni dünya quruluşunun əsasını maliyyə və ticarət sahəsində razılaşmalar təşkil edirdi. Maliyyə sahəsində müharibədən sonrakı yeni dünya valyuta sisteminin əsası 1944-cü ildə Bretton-Vuds şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda qoyuldu. Bu sistemin prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin yaradılmış mexanizmini qızıl valyuta standartı təmsil edir, lakin özünəməxsus formada qızıldan başqa daha iki valyuta rəsmi valyuta rezervlərinin tərkibinə daxil edildi. Bu BVF üzv ölkələrinin "qızıl payı" və ya başqa sözlə BVF-nin rezerv payıdır.
2. Milli valyutaların qızıla mütənəsibliyi (uyğunluğu) qeyd olunmuş qızıl paritetləri ilə bağlı idi. Qızılın dünya valyutası ilə rəhbərliyi dolların köməyi ilə həyata keçirildi ki, dollar faktiki olaraq əsas dünya valyutası idi.
3. Qızılın nisbətən ucuz dollarlı qiymətinin saxlanması planlaşdırıldı (1 treyça unçuya qızıl = 35 dollar)

II dünya müharibəsindən sonra ABŞ beynəlxalq ticarət təşkilatının yaradılması məqsədilə beynəlxalq konfrans təşkil etdi. Bu konfransda dünya iqtisadiyyatının yeni liberal prinsiplərinin hazırlanmasını irəli sürdü. Konfrans 1947-ci ildə başladı. 1946-cı ildə Cenevrədə 23 dövlətin iştirakı ilə gömrük tarifləri barəsində danışıqlar aparıldı. İkitərəfli ticarət razılaşması imzalandı ki,

gömrük haqqlarının kifayət qədər azaldılması məsələsi nəzərdən keçirildi. BMT-nin iqtisadi və sosial şurası Cenevrə görüşünün sənədlərinin nəticələrini vahid sənəddə birləşdirilməyi təşkil etdi. Beləcə tarif-ticarət haqqında baş razılaşma (QATT) meydana çıxdı.

Avropanın yenidən dirçəldirilməsi prosesində “Marşal Planı” əhəmiyyətli yer tutur. Bir neçə kəlmə bu planın yaradılması haqqında qeyd edək. Almaniya və Yaponiyanın məğlub olunması Avropada keçmiş SSRİ-nin güclənməsinə səbəb oldu. ABŞ anladı ki, bu cür davam etsə onların müstəmləkəçilik mövqeyi təhlükə altında qalar. Belə reaksiya hiss olunmadan Doktorina Qrumena formasını aldı ki, bu da soyuq müharibənin əsasını qoydu.

Əvvəlcə ABŞ Avropa ölkələrinə qısa müddətli kreditlər verməyilə Avropanın iqtisadi intibahı problemini həll etmək istədi. Lakin bu bir səmərə vermədi. Odur ki, yeni ideya meydana çıxdı. Marşal planı 4 ilə hesablanmışdır. Bu ildə istehsalın həcminin artırılması və ilk növbədə metallurgiya və energetika sahələrində yüksəliş nəzərdə tutulurdu; infrastrukturun modernləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı və sənayenin modelləşdirilməsi; maliyyə və pul sabitliyinə nail olmaq. Avropa ölkələrinin xidmətində maliyyə yardımları ilə yanaşı Amerikan iqtisadi təcrübəsi və peşəkar ekspertlərin təcrübəsi geniş rol oynayırdı.

Marşal planına görə iqtisadi yardım bütün Avropa ölkələrinə, o cümlədən keçmiş SSRİ-yə də də təklif olundu. Lakin keçmiş SSRİ və Şərqi Avropa ölkələri bu köməkdən imtina etdilər. Avropanın 16 ölkəsi 1947-ci ildə Paris konfransında Avropanın iqtisadi cəhətdən bərpası komitəsinin təşkili məqsədilə və Paris konvensiyasına hazırlıq məqsədilə müsbət cavab verdilər. Beləcə Avropa İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı yaradıldı (yəni ümumi bazar ölkələri). Bu təşkilat Avropanın bərpası proqramını hazırladı və onun reallaşdırılmasına nəzarət etdi.

Marşal planınının I-ci mərhələsinin (1947-1949) nəticələri əhəmiyyətli oldu. Sənaye istehsalının həcmi 30% artdı, əmək

məhsuldarlığı müharibə ərəfəsində olan səviyyəni ötərək 10%-ə çatdı. II-ci mərhələdə (1949-1951) Avropa ticarətinin liberallaşdırılmasına diqqət artırıldı və Avropa daxili əməkdaşlara səylər gücləndirildi.

Marşal planının ikinci mərhələsində amerkan yardımının tədricən ixtisar edilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin, yardım davam etdirilirdi. Dövlət Departamentində Avropanın iqtisadi vəziyyəti nəzərdən keçirilirdi. Marşal planının gedişində Şərq və Qərb dövlətləri arasında qarşılıqlı gücləndirildi. Beləliklə, müharibədən sonrakı illərdə Avropada vahid iqtisadi və siyasi güclü Avropanın formallaşdırılması üçün bütün zəruri şərait yaradıldı. Bu isə kifayət qədər qısa zaman kəsiyində Avropanın iqtisadi qüdrətinin yenidən dirçəlməsinə kömək etdi.

İqtisadi inteqrasiya və Avropanın inkişafı üçün onun əhəmiyyəti. Avropanın iqtisadi inteqrasiyanın ideyası hələ II dünya müharibəsi başa çatmamış həyata vəsiqə almağa yaxın idi. Hələ 1944-ci ildə eliqrasyada olan Belçika, Hollandiya, Lüksemburq kimi dövlətlər gömrük ittifaqı haqqında saziş imzaladı ki, sonradan o, "Benilyuks" adı ilə məşhurlaşdı. Gömrük ittifaqı uğurlu alındı. Bu üç ölkə arasında xarici ticarət dövriyyəsi sürətli tempə inkişaf etdi.

Avropa üçün daha əhəmiyyətli hadisə 1952-ci ildə Avropa kömür və polad cəmiyyətinin yaradılması oldu. Bu müqavilə Asiya, İtaliya, AFR və "Benilyuks" ölkələri arasında imzalandı. Böyük Britaniya bu təşkilata üzv ola bilmədi, 1957-ci ildə Romada Avropa iqtisadi birliyinin yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. Bunun ilkin məqsədi ümumi bazarın formalaşdırılmasından ibarət idi. Müqavilənin imzalanması zamanı altı ölkə: Fransa, AFR, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq və İtaliya iştirak etdi. Ümumi Bazarın üç mərhələdə yaradılması nəzərdə tutulurdu:

I mərhələ - ümumi gömrük ittifaqının yaradılmasını nəzərdə tuturdu ki, gömrük resurslarının və ölkələrarası digər qeyri-marif tədbirlərinin məhdudlaşdırılması ön planda durdu.

II mərhələ - iqtisadiyyatın digər sektorları ilə harmoniya təşkil etməklə nəqliyyat və kənd təsərrüfatı sahələrində ümumi iqtisadi siyasətin yürüdülməsi nəzərdə tutulurdu.

III mərhələdə -işçi qüvvəsinin, kapitalın, əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin etmək məqsədi qoyulurdu. Həmin dövrdə Böyük Britaniya Avropada azad ticarət zonasının yaradılmasını təklif etdi. Onun cəhdləri 1960-cı ildə uğurla başa çatdı.Stokholm konvensiyası təsis edildi ki, İsveç, İsveçrə, Danimarka, Avstriya, Portuqaliya, Böyük Britaniya daxil olmaqla Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (EAST) yaradıldı. Assosiasiyanın funksiyasına təkcə sənaye məhsulları deyil, həm də iqtisadiyyatın digər sahələri də aiddir. Lakin təriflərin iqtisad olunmasına baxmayaraq,EAST öz fəaliyyətində uğur əldə edə bilmədi.

1972-ci ildə Böyük Britaniya, İrlandiya, Danimarka, Norveç AİB-nin üzvü oldu. Norveç bu təşkilatı öz ölkəsindəki referendumun nəticəsinə görə tərk etdi, 1981-ci ildə Yunanıstan,1986-cı ildə İspaniya və Portuqaliya,1994-1995-ci illərdə Avstriya, Finlandiya, İsveç bu təşkilata qoşuldular. Beləliklə “Avropa Altılığı” “Avropa Onbeşliyinə” çevrildi və Avropa İttifaqı (ES) adlandırıldı.

70-80-cı illərin sonlarında vahid valyuta iqtisadiyyatına doğru addımlar atıldı.1978-ci ildə valyuta sisteminin tətbiqi haqqında razılaşma imzalandı.Ona vahid Avropa valyutasının yaradılması və tətbiq edilməsi daxil idi. İnteqrasiyanın əsas istiqamətlərindən biri də elmi-texniki tərəqqi sahəsində əməkdaşlıqdan ibarətdir.Qərbi Avropada dövlətlərarası elmi tədqiqat mərkəzləri yaradıldı və birgə elmi proqramların icrasının reallaşdırılması nəzərdə tutuldu.Bu mərkəzlərin maliyyələşdirilməsi ES büdcəsi hesabına aparıldı.1985-ci ildən bu kompaniya səviyyəsində həyata keçirildi.

Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyasının yeni mərhələsi 1992-ci ildə Maactrixt Müqaviləsindən sonra oldu. Bu müqaviləyə görə Avropa valyuta ittifaqınının formalaşdırılmasına başlandı.Ölkələr üçün meyarlar qəbul olundu: dövlət büdcəsinin

defisiti YDM-un 3%-dən çox olmamalı, dövlət borcunun kəmiyyəti YDM-un 60%-dən çox olmamalı, infilyasiyanın tempi aşağı səviyyədə olmamalı, milli valyutanın kursu isə sabit qalmalıdır.

1999-cu il 1 yanvar tarixindən pərakəndə pul dövriyyəsində bütün Avropa valyutalarını əvəz edən ümumi pul vahidi –evro dövriyyəyə buraxıldı. Beləliklə, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Aİ-in yaradılması ittifaqın üzvləri arasında ticarətin inkişafında önəmli rol oynadı;
2. Bazarların genişlənməsi beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə şərait yaratdı və üzv ölkələrin ixtisaslaşmasının və kooperativləşdirilməsinin inkişafına meydan açdı. Bu yeni istehsal növlərinin yaradılmasını stimullaşdırdı, idarəetmə texnikasını təkmilləşdirdi, xarici investisiyaları, ilk növbədə ABŞ-dən sərmayə axınını cəlb etdi;
3. Müştərək elmi mexaniki tədqiqatlar elm tutumunun yaradılması üçün Qərbi Avropa ölkələrində istehsal olunan əmtəələrin rəqabət qabiliyyətinin və keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün yeni imkanlar açdı.

Dünya təsərrüfatında inkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ), Yeni sənaye ölkələri (YSÖ)

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi potensialı. Yeni sənaye ölkələrinin (YSÖ) rolu və mövqeyi. “İEOÖ” anlayışı yetərinə şərtidir və yer kürəsinin 80%-dən çox əhalisini, bütün dünya ölkələrinin 4/5-nü birləşdirir.

İEOÖ-lər üçün əlamətlər bunlardır:

1. Bütün bu ölkələr dünənə qədər müstəmləkə və qərbdən asılı idilər;
2. Bu ölkələrin iqtisadi sistemi son dərəcə qeyri-sabitdir;
3. Onlar inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatından əhəmiyyətli şəkildə asılıdılar.

Konkret olaraq təhlil etmək üçün İEOÖ-i aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Aktiv ödəmə balansına (tədiyə) malik ölkələr (enerji resurslarının eksportçuları): Bruney, İraq, İran, Qatar, Küveyt, Liviya, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı.
2. Xalis enerji resursları eksportçuları, lakin daima mənfəət tədiyə balansı ilə: Əlcəzair, Venesuela, Qabon, Misir, Kamerun, Konqo, Nigeriya, Peru və başqaları aiddir.
3. Yeni sənaye ölkələri (YSÖ) Cənub-Şərqi Asiya ölkələri: Cənubi Koreya, Honkqonq, Sinqapur, Tayvan, Malaziya, Tailand, İndoneziya, həmçinin Argentina, Braziliya.
4. Dördüncü dünya adlandırılan ölkələr: Bu iqtisadi cəhətdən ən geridə qalan, sosial vəziyyəti pis olan dövlətlərdir (60-a yaxın ölkədən ibarətdir). Onlara Afrika ölkələrinin əksəriyyəti, Asiyanın bəzi ölkələri (Banqladeş, Şri-Lanka, Nepal, Yəmən), Amerika qitəsi ölkələrindən Haiti, Honduras, Nikaraqua, Santo-Dominqo və başqaları aiddir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə uzun müddətli "bağlılığı", onların dünya təsərrüfatı həyatında iştirakına son dərəcə ziddiyət təşkil edir. Bu ayrı-ayrı inkişaf etməkdə olan ölkələrin qeyri-bərabər iqtisadi inkişafı ilə əlaqədardır. Qeyd olunmuş qeyri-bərabərlik, onların beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə iştirakının xarakterinə görə müxtəlif qruplara ayırır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr və inkişaf etmiş ölkələr arasındakı iqtisadi potensialda böyük fərqlər bu günün reallıqlarıdır. Lakin, inkişaf etməkdə olan ölkələrin rolunu artırmadan dünya təsərrüfatında kəskin problemlər və ziddiyətlər nəinki azalar, əksinə daha da artar. Digər tərəfdən, sənayecə inkişaf etmiş ölkələr mübahisə olunmaz istehsal, elmi-texniki təchizat səviyyəsi üzrə iqtisadi üstünlüyə malikdir.

90-cı illərdə ümumdünya məhsulunun 17%-ə qədəri inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür. Bu ölkələrdə sənaye istehsalının ən sabit artım tempi müşahidə olunmuşdur (Çindən sonra). Ümumilikdə, onlar inkişaf etmiş ölkələrdən daha tez inkişaf etmişlər. Bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə orta artım tempi 6%-ə kimi yüksəlmişdir.

Dünya təsərrüfatının ən dinamik hissəsi Cənub-Şərqi Asiya rayonudur. Məhz bu rayonda Yaponiyanın "iqtisadi möcüzəsindən" sonra "Asiya pələnglərinin möcüzəsi" meydana çıxdı, onların arasında Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur, Honkqonq aparıcı yerləri tuturlar. Bu möcüzənin əsasında ümummilli məhsulun yüksək sabit artımı (son 20 ildə, orta hesabla 8%) və dünya bazarında bu ölkələrin məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi durur.

Cənubi Koreyada 1985-1990 illərdə ümumdaxili məhsulun orta illik artım tempi 9.5% təşkil edib. Ümummilli məhsulun adambaşına düşən səviyyəsinə görə Cənubi Koreya, əgər 1970-ci ildə dünya iyearxiyasının altıncı onluğunda yer tuturdusa, 1985-ci ildə artıq ikinci onluğa keçdi. Ölkənin iqtisadi inkişafının əsas, başlıca faktoru avtomobil sənayesinin sürətləndirilmiş inkişafı, yarımkəçiricilərin, məişət elektronikasının sürətləndirilmiş inkişafından ibarətdir.

Sürətli iqtisadi inkişafın digər səbəbi Cənubi Koreyanın xarici iqtisadi əlaqələri ilə bağlıdır. Müasir dövrdə, Cənubi Koreya iqtisadiyyatının "simasını" müəyyən edən maddi istehsalın bütün sahələri dəqiq aydın eksportlu orentasiya xarakterinə malikdir. Bütçə daxilolmalarının əsas hissəsi xarici ticarətdən gələn gəlirlərin hesabına düşür. Cənubi Koreya məhsulları Avropanın, ABŞ-nin ən güclü və rəqabət qabiliyyətli firmaları ilə rəqabətə girərək ABŞ və Avropa bazarlarına nüfuz etmişlər. Daewoo, Elektroniks, Samsung, LG kimi firmalar dünyada məşhurdur.

Tayvan iqtisadiyyatının uğurunu təmin edən yeganə vasitə - xarici iqtisadi əlaqələrdəki akseptliyidir (xüsusilə nəzərə

çarpdırılmasıdır). Ölkə heç bir maddi resurslara malik deyil və hamısını import edir. Müasir dövrdə ölkənin ümummillə məhsulunun 5%-dən çoxu eksporta gedir. Tayvan iqtisadiyyatının ən əhəmiyyətli faktoru ölkə rəhbərliyinin səmərəli iqtisadi siyasəti hesab olunur.

Malaziya iqtisadiyyatının əsas uğurlarını emal sənayesinin sahələri müəyyən edir (televizorların yığılması, video texnika, kompüter və s.). Ölkə üçün xarici iqtisadi əlaqələrin əhəmiyyəti yüksəkdir. Ümummillə məhsulun eksportda payı 1982-ci ildə 28%-dən 1997-ci ildə 44%-ə qalxmış, 2000-ci ildə isə 50%-ə yaxınlaşmışdır.

YSÖ arasında-Sinqapur, bu kiçik ada ölkəsi xüsusi yer tutur.Sahəsi cəmi 640km² ,əhalisi isə 3.1mln. nəfər olan bu Cənub-Şərqi Asiya ölkəsinin eksport kvotası əlahiddə yüksəkdir-ÜMM-da təxminən 56% təşkil edir. Ölkə iri maliyyə mərkəzidir. Dünyanın bütün Trans Milli Bankları öz filiallarını burada açmışlar. Sinqapurun güclü daxili kapital yığılmasını maliyyə vasitəçiliyindən, tranzitdən, turizmdən gələn yüksək gəlirlər təmin edir. Sinqapur Mərkəzi Bankı 65 mlrd.dollar qızıl valyuta ehtiyatlarına malikdir.

YSÖ-nə həmçinin Filippin,Tailand və İndoneziyanın bir hissəsi,Braziliya və Argentina aid edilir. Bu ölkələrin iqtisadi uğurları müxtəlifdir. Lakin onları başlıca olaraq aşağıdakılar birləşdirir: onlar əhəmiyyətli iqtisadi inkişaf prosesinə qoşulmaqla əsrlər boyu olan sosial-iqtisadi gerilikdən yaxa qurtardıqlarını inkişaf etmiş ölkələrə göstərə bildilər. YSÖ-nin nəaliyyətləri- Qərbi Avropa və digər inkişaf etmiş ölkələrə, o cümlədən ABŞ-a meydan oxumaqdadır. Son illər ərzində Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin dünya üzrə ÜMM-da xüsusi çəkisi 1.3%-dən 4.5%-əqədər artmışdır. Bu faktın özü isə dünya təsərrüfatında güclərin yeni düzülüşünü səciyyələndirir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin rolu. Müstəqillik qazandıqdan sonra ilk dövrlərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin rolu nəzərə çarpmırdı. 1950-1960-cı illərdə

onlar sosial-iqtisadi inkişaf modelinin seçilməsi və özlərinin milli özünü dərk etmə mərhələsini formalaşdırırlar. Əhaliyə düşən ÜMM həcmi bu dövrdə orta hesabla 3%-dən çox artmadı. Xarici ticarət dövriyyəsinin orta artım tempi, Qərbin inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisədə 2.5 dəfə aşağı idi.

1973-1975 illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələr özləri haqqında ilk sözü dedilər: neft məhsullarını ixrac edən ölkələr xarici iqtisadi mövqelərinin kəskin şəkildə gücləndirildilər. Qısa zamanda Qərb iqtisadiyyatı keçmiş audsayderlərdən asılı qaldı. Lakin 1970-ci illərin sonu 1980-cı illərin əvvəllərində yeni resurs qoruyucu texnologiyaların tətbiqi ilə Qərb öz cavabını verdi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin 1970-ci ildə hazır məhsullarla dünya bazarına çıxmaq cəhdləri uğursuzluğa düşər oldu. Məhz onda “yeni beynəlxalq qaydaların” yaradılması məsələsi ortaya çıxdı. Bu konspisiyanın ideoloqlarından biri Argentina alimi R.Prebiş inkişaf etməkdə olan ölkələr və qərb tərəfindən göstərilən real yardımın göstərilməsini və birgə hərəkət etmək zərurətini sübut etdi. Bu isə onların (İEOÖ) bərabər hüquqlu beynəlxalq əməkdaşlıq yoluna çıxartmaq məqsədini daşıyırdı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr əhəmiyyətli tərəqqiyə nail ola bilmədilər. Belçika alimi Q.Van der Vey demişdir; “80-ci illəri üçüncü dünya ölkələri üçün “itirilmiş onillik” hesab etmək olar”. Bu çox kəskin bəyanat idi. İEOÖ arasında da BİM-də iştiraka nail olan ölkələr var idi (Məsələn; “Asiya pələngləri” olan Tayvan, Sinqapur, Honkqonq, C.Koreya, Malaziya. Onların beynəlxalq ticarətdəki payı 3%-dən 9%-ə yüksəlmişdir).

1990-cı il üçün YSO, Danimarka, İsveç, İsveçrə və Avstraliya kimi dövlətləri asiya məişət bazarından sıxışdırmaqla, Yapon əmtələri ilə uğurlu rəqabət apardılar. Bunun başlıca amili Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində aşağı səviyyəli əmək haqqı idi. Saat stavgası üzrə orta əmək haqqı ABŞ-la müqayisədə Sinqapurda 4 dəfə, Malaziyada 8 dəfə, Tailandda isə 10 dəfə aşağıdır. Bu faktın özü dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli əmtələrin yüksək səviyyəsini təmin edir.

İstehsalın səmərəliliyi, onun texniki səviyyəsi baxımından YSÖ ilə Qərb ölkələri arasında fərqlər heç də azalmır, əksinə dərinləşməkdədir. Qərb istehlakçılarının yüksək texnologiyaya, xidmət sferasına, informasiya və kommunikasiyaya orientasiyası dünya bazarından bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr sıxışdırır. Neft məhsulları və xammalı ixrac edən ölkələrdən yalnız bəziləri (Küveyt, S.Ərəbistanı) tab gətirdilər. Bundan başqa, 3-cü dünya ölkələri Qərb ölkələri tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə olan tarif və qeyri-tarif məhdudiyətləri nəticəsində özlərinin sənaye məhsullarının eksportu sahəsində ciddi çətinliklərlə üzləşdilər. 1980-1990-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici borcları müntəzəm surətdə artdı. 1982-1983-cü illərdə kəskin borc böhranı Venesuela, Meksika, Ekvador, İndoneziyanı faktiki olaraq müflisləşdirdi. Beləliklə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti xroniki borclular olaraq qaldılar. Onların borc məbləği ildən-ilə artmaqdadır.

Yeni sənaye ölkələrinin (YSÖ) problemləri və gələcək iqtisadi inkişafı. Latın Amerikasını ölkələri borclular siyahısında liderlik mövqeyindədirlər. Ümumi borcun məbləğindən 500 mlrd.dollar onların payına düşür. Əhaliyə düşən (adam başına) hesaba görə Asiyada 300 dollar qarşı 1200 dollar çoxdur. Dünyada ən iri borclu ölkə Meksikadır. Onun xarici borcunun çəkisi 170 mlrd.dollar-la qiymətləndirilir. Braziliyanın 1994-cü ildə 130 mlrd.dollar borcu olmuşdur. YSÖ-də ən vacib və ciddi problemlər aşağıdakılardır:

1. Bu ölkələrin əksəriyyətində sabit daxili yığımın olmaması;
2. Bununla bağlı olaraq, bu ölkələrin inkişafının xarici kapitaldan asılı olmaması;
3. İri ölçüdə xarici borclar.

Asiya qitəsində xarici borcun həcminə görə İndoneziya liderdir, borcun çəkisi 107 mlrd.dollardır (1996). 1997-ci il kəskin maliyyə bazarlarındakı böhrandan sonra Cənub-Şərqi Asiyada borcluların borcu kəskin surətdə, xüsusilə artdı. Bu ölkələrə maliyyə-valyuta sabitliyini həyata keçirmək üçün kreditlər verildi.

YSÖ-nin gələcək iqtisadiyyatı necə olar, onların dünya iqtisadiyyatındakı mövqeləri nə dərəcədə ola bilər? İlk baxışdan bu sual bir mənalı cavablandırılır. Bu ölkələr son 15 ildə dünya iqtisadiyyatında özlərinin mövqələrini möhkəmləndirirdilər, yüksək və sabit iqtisadi artım tempi nümayiş etdirdilər, xarici bazarlarda hücum taktikasını tətbiq etdilər. Onlar Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinə əsl, ciddi rəqabət təşkil etməklə, onlardan bəzilərini dünya iqtisadiyyatının iyerarxiya zirvəsindən sıxışdırdılar. Ona görə də bir çox mütəxəssislər onların yaxşı gələcəklərini inamla qabaqcadan göstərdilər.

Doğrudur, proqnozlar kəskin maliyyə böhranının təsirini hesaba almadan tərtib olunmuşdur. Bu böhran 1997-1998 illərdə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin bazarlarını sarsıtdı və bütövlükdə dünya təsərrüfatına neqativ təsir göstərdi. Beləliklə, 1997-ci il Cənub-Şərqi Asiya ölkələri üçün son 20-25 ildə ən çətin və gözlənilməz oldu.

Xarici investisiyaların asiya bazarlarından kəskin getməsi, onların iqtisadiyyatını maliyyə cəhətdən gücdən saldı. Maliyyə vəsaitlərinin çatışmaması öz növbəsində milli valyuta kursunun kəskin sürətdə aşağı düşməsinə gətirib çıxartdı. Bu fakt, ilk növbədə Cənubi Koreya bazarlarından vəsaitin axınının əsası oldu. Bununla əlaqədar 1998-ci ildə iqtisadi artım tempi aşağı düşdü.

Böhran situasiyası Tailand batasının (pul vahidi) 30%, İndoneziya rupisinin 24%, Malaziya rinqqitinin 20%, Filippin pesosunun 22% devalvasiyasına bais oldu. Bu qısa müddətli kapitalın eyni anda axınına gətirib çıxardı. 1998-ci ilin əvvəlində maliyyə bazarlarında böhranın qarşısı alındı. Buna səbəb BVF və Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin maliyyə yardımını oldu.

1997-ci il dekabrında “yeddilər” qrupu ölkələri Cənubi Koreyaya 10 mlrd dollar veriblər. Bu, vəd olunan 57 mlrd dollardan ayrılıb. Bu cür hüdudsuz yardımlar ölkədə dərin iqtisadi reformaların keçirilməsi üzrə kəskin, sərt şərtlərlə verilmişdir. “İslahatlar əvəzinə kütləvi yardım” sxemi artıq özünü Meksikaya münasibətdə doğrultmuşdur. Belə ki, 1994-cü ildə Meksika

pesosu çökdü.1995-ci ildə ABŞ və BVF 18 mlrd dollar həcmində əlahiddə kömək paketi təqdim etdilər.Liberal reformaları həyata keçirməklə, Meksika beynəlxalq maliyyə bazarları tərəfindən öz etibarını qaytardı.İnflyasiyanın səviyyəsi 80 %-dən 16%-ə qədər aşağı düşdü.

Əgər bu cür tədbirlər Cənubi Koreya hökuməti tərəfindən həyata keçirilərsə, onda Cənub-Şərqi Asiya regionuna yüksək investisiya axınınını və yüksək potensialı saxlamağa şərait yaradacaqdır.

Dünya iqtisadiyyatında zəif inkişaf etmiş ölkələrin xarakteristikası, strukturu və rolu

Zəif inkişaf etmiş ölkələrin ümumi iqtisadi xarakteristikası. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Afrika ölkələrinin iqtisadi inkişafı üçün rahat şərait yarandı.Müasir dövrdə Afrika müxtəlif dövlət həmiyyəti forması və müxtəlif iqtisadi səviyyə ilə müstəqil ölkələrin konqlomeratını özündə əks etdirir. Bu ərazidə mineral və təbii ehtiyatlar coğrafi cəhətdən son dərəcə qeyri-bərabər bölünüb.Qara metal, enerji (yanacaq), o qədər də çox olmayan neft ehtiyatlarına yalnız Misir, Ziviya, Əlcəzair, Nigeriya, Kamerun, Konqo, Anqola kimi ölkələr malikdir.Burada hidroenerji (dünya ehtiyatlarınınin təxminən 44 %) ehtiyatları həmçinin əlvan metallar-sink, qalay, qızıl, gümüş,almaz, ehtiyatları ilə zəngindir.Qızılın çıxarılması dünya üzrə 55 % , almazın çıxarılması 95 %-dən çoxdur.Zəif inkişaf etmiş ölkələrin mineral xammal bazarları qiymətləri böyük enib-qalxması nəticəsində (bu zaman tələb gələnilmədən artır və ya azalır) depresiya vəziyyətindədir. Nəticədə konvertləşən valyutaların alınma (daxilolma) mənbələrinin qeyri sabitliyi yaranır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi asılılığı iqtisadi gerililiyi konkret öxünə məxsus faktlara əsaslanır.Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

1. Azad olan gənc dövlətlər öz məhsullarının dünya bazarında reallaşdırılmasından (satışından) bilavasitə asılılıqda olurlar. Həm də bu məhsullar qərbin inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin tələbindən asılıdır.
2. Bu ölkələrinin əksəriyyətinin iqtisadiyyatında xarici kapital vacib mövqə tutur. İqtisadi asılıq və iqtisadi gerilik-postmüstəmləkə dövründə inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya təsərrüfatının əmək bölgüsü sisteminə qoşulcağında mürəkkəb maneədir.

Bu ölkələrə nəzəri kansepsiyalar, o cümlədən neoliberal (neoklassik) konservativ ideyalarla təsir göstərilir. Qərb ölkələri zəif inkişaf etmiş ölkələri dövlət sektorunu azaltmaq və özəl sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün həvəsləndirmək (denosionalizasiya) yolundadırlar. Lakin bu yol da hələlik elə bir səmərə vermir. Eyni zamanda borclar artır, qərb bankları isə dahada varlanırlar. Afrika ölkələri üçün bir neçə Afrika dövlətinə məxsus müştərək firmaların böyük sayda mövcudluğu xarakterikdir. Bu firmaların subregional və ya ikitərəfli əsaslarla yaradılır. Bu cür firmalara maliyyə-bank sistemində, nəqliyyat və rabitə sahələrində, eləcə də bir sıra digər sənaye sahələrində rast gəlmək olar.

Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə təkrar istehsal prosesi kredit, borc və digər subsidiyalar şəkilində olan xarici mənbələr hesabına baş verir. Bu təsir xarici texnika və texnologiyanın importunda hiss olunur ki, təbii olaraq bu ölkələri inkişaf etmiş ölkələrdən texnoloji asılıqda saxlayır.

Eyni zamanda dünya iqtisadi mərkəzləri üçün vacib əmək resursları olaraq zəif inkişaf etmiş ölkələrin işçi qüvvəsinə istifadə olunur. Bu ölkələrdən çıxanlardan qeyri ixtisaslı işçilər və fəhlələr kimi istifadə olunur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə inkişaf etmiş ölkələrin dərinləşən problemlərin həllini və ziddiyyəti ötürmək tendensiyası parlaq şəkildə müşahidə olunur. Əsasən xammal sahəsində, enerji, enerji,

ətraf mühitin qorunması, məşğulluq, valyuta münasibətləri sahələrində daha çox müşahidə olunur.

Sənaye istehsalı qeyri barabər inkişaf edir. Həsilat sənayesində artım tempi daha sabitdir. Bu sahələr sənaye istehsalının ümumi həcmində böyük yer tutur və inkişaf əsasən eksporta orientasiya edir. Əməl sənayesi ayrı-ayrı qabaqcıl ölkələrdə daha uğurla inkişaf edir (Əlcəzair, Misir, Mərakeş və başqaları). Digər ölkələrdə isə bu proses ləng gedir. Afrika və Asiya ölkələrinin sənayesinin inkişafını xarakterizə edəndə onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə hər şeyə daxili bazarın məhdudluğu (və yaxud darlığı) və sənaye strategiyası üzrə ölkələr arasındakı kordinasiyanın yoxluğu təsir göstərir.

Afrika-Asiya ölkələrinin xalq təsərrüfatının strukturunu.

Zəif inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində başlıca sahə kənd təsərrüfatıdır. Lakin son vaxtlara qədər Afrika-Asiya ölkələri dünya bazarında uyğun məhsulun (yəni kənd təsərrüfatı məhsulunun) göndəricisi kimi deyil, əksinə istehlakçısı kimi çıxış edirlər. Bu ölkələr daima ərzaq defisiti ilə üzləşirlər ki, bu da təbii olaraq onların importuna səbəb yaradır. Çay, qənd və digər qida məhsullarına tələbat onların xaricdən gətirilməsinə əsas yaradır. Misirdə-pambıq, fərəş meyvə-tərəvəz, Şimali Afrikada, Mavri adasında isə çay və düyü qədimdən vacib eksport əhəmiyyətli məhsullardır. Maldarlıq yerli əhəmiyyət kəsb edir, yerli qoyunçuluğun inkişafı və yun istehsalı yalnız XX əsrdə aktiv şəkildə alınıb.

Regionun iqtisadi geriliyi ümumdaxili məhsulun strukturunda da özünü büruzə verir. Region üzrə orta hesabla ümumdaxili məhsulun yalnız 27%-i sənayedə istehsal olunur, kənd təsərrüfatının payına isə 32% düşür. Əməl sənayesinin payı ümumdaxili məhsul istehsalında cəmi 11% təşkil edir. Yeri gəlmişkən, böyük bir qrup ölkələrində bu göstərici daha azdır. Məsələn: Cibutidə 1.8%, Əlcəzairdə 2.1% Tanzaniyada 3.5% və s. Regionda xidmət sferası böyük yer tutur (UDM-nun 38% -i

qədər). Lakin, elm, təhsil, səhiyyənin rolu o qədər də nəzərə çarpmır.

Aşağı həyat təzi və sosial sfera zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının xarakterik cizgisidir. Bu qəbildən olan ölkələrin əksəriyyəti “aşağı gəlirli ölkələr” kateqoriyasına daxildir. Orta ömür müddəti “ən az inkişaf etmiş” kateqoriyaya daxil olan tropik Afrikanın 26 dövlətində (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının metodologiyası üzrə müəyyən edilib) 50 ildən azdır.

İqtisadiyyatın struktur nöqtəyi-nəzərincə əksər ölkələr üçün hasilat sənayesinin kend təsərrüfatının əhəmiyyətli rolu xarakterikdir. Bəziləri təbii coğrafi resursların yoxluğu üzündən inkişafın monokultur (dar ixtisaslaşma) xarakterinə malikdirlər.

Bütövlükdə inkişaf etməkdə olan dünya ölkələrində vəziyyət birmənalı deyildir. İnkişaf etmiş ölkələr keçmiş SSRİ-nin bəzi respublikalarına böyük yardım göstərmək məcburiyyətində oldular. Bu isə şübhəsiz olaraq “rəqabət” yaradır. Yəni, əksər zəif inkişaf etmiş ölkələrin vəziyyəti isə acınacaqlı hal alır. Ərzaq təminatı və yığım problemi ciddi sürətdə qarşıya çıxmaqla zəif inkişaf etmiş ölkələri inkişaf etmiş ölkələrdən böyük asılılıqda saxlayır.

Xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda xammal məhsulları üstünlük təşkil edir. Neft, qaz, kakao-babı, kofe, daha doğrusu, dünya bazarının konyukturasından daha çox asılı olan məhsullar xarici iqtisadi fəaliyyət Afrika-Asiya ölkələrinin qorunmayan iqtisadiyyatlarını çətin şəraitə salır. Afrika ölkələrinin dünya ticarətində olan payı o qədər də əhəmiyyətli deyildir (təxminən 5%-ə yaxın təşkil edir). Bu hal Afrika daxili ticarətə də şamil edilir. Belə ki, inkişaf yetərincə zəifdir, bu isə qitədə inteqrasiya proseslərinin lazımı səviyyədə inkişaf etməsinə işarə edir.

Zəif inkişaf etmiş ölkələrin dünya təsərrüfatında rolu. İqtisadi inkişafda başlıca dəyişiklik “inkişaf etmiş ölkələr-inkişaf etməkdə olan ölkə” sistemində münasibətlərin əvəz olunması xarakteri üzrə yüksəliş tendensiyasıdır (yəni haqqında söz gedən

ölkələrdə). İqtisadi inkişafda, müasir dövrdə baş verən dəyişiklik-istehsal prosesinin vahid səviyyədə yüksəlməsi və mütəmadi olaraq onun milli iqtisadi bazaya keçidindən ibarətdir. Öz resursları üzərində nəzarət əvvəlki dövrə nisbətən möhkəmlənir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişafının əhəmiyyətli cəhəti əhali artımının sabit tendensiyasını ötüb keçməsi halı ilə izah olunur. Son onillikdə bu qrup ölkələrin iqtisadi artım spesifikasına mahiyyətə təsir edən başlıca daxili amil-demoqrafiya amilidir. Bu faktor bazar strukturuna, məşğulluğa, istehsala güclü təsir göstərir.

Texnoloji proseslər, bu qəbildən olan ölkələrdə təsərrüfat yüksəlişi imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Lakin o, eyni zamanda "periferik" və ümumdünya məhsuldar qüvvələri arasında fərqləri dərinləşdirir, birincisinin sənayeləşdirilməsini çətinləşdirir. Periferiyaların sənayeləşdirilməsi vahid xarakterli olmadığı üçün milli-təsərrüfat komplekslərinin inteqrasiyasına gətirib çıxartmadı. Bundan əlavə, o, sahəvi disproporsiyaları gücləndirdi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin geridə qalması (bəzilərinin) dünya birliyini narahat edir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələr də bundan əziyyət çəkir. Ona görə ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə bazarların darlığı eksport imkanlarını azaldır.

"İmportun əvəzlənməsi" konsepsiyası özünü doğrultmadı. Birincisi, importu əvəz edən sahələr üçün bazarlar məhdud xarakter daşıyır. İlkin mərhələdə həyata keçirilən proteksionizm siyasəti ucuz xarici əmtəələr tərəfindən rəqabətin aradan qaldırılmasını təmin etdi. Üçüncüsü, işçi qüvvəsinə xərclər Asiya, Afrika və Latın Amerikasının bir çox ölkələrində nisbətən yüksəkdir. Özü də əmək məhsuldarlığı burada əlahiddə şəkildə aşağıdır. Dördüncüsü, aydın oldu ki, bu qrup ölkələrdən əmtəələrin xarici bazarlara girişi çox ciddi maneələrlə üzləşir, hətta onların əmtəələrini yüksək rəqabət qabiliyyətli olduqları halda belə, qərbləşən ölkələri bazarlara girişi mühasirəyə alırlar, istənilən yollarla, "könüllü kvotalama" yolu da daxil olmaqla istədiklərinə nail olurlar.

Bazar iqtisadiyyatlı inkişaf etmiş ölkələr, o cümlədən maşınqayırma, yüngül sənaye kimi məhsul növlərinə proteksionizm (himayədarlıq) baryerləri qoyaraq, Asiya və Afrika ölkələrində istehsal olunmuş və tamamilə rəqabətqabiliyyətli vəziyyətdə olan toxuculuq və ayaqqabı məhsullarına da maneə törətmişlər. Ayrı-ayrı Afrika-Asiya ölkələri xammalın iri istehsalçılarıdır. Lakin bu istehsal, bir qayda olaraq, dar ixtisaslaşma ilə xarakterizə olunur. Xammalın yarımfabrikat bazasına qədər emalı hələlik bu ölkələrdə aşağı səviyyədə qalır. Əsas emal sahələri inkişaf etmiş ölkələrin ərazisində yerləşir.

Enerji daşıyıcıların çatışmaması üzündən zəif inkişaf etmiş ölkələrin enerji importundan asılılığı artır. Həmçinin, bütün həyatı əhəmiyyətli məhsullar qrupu üzrə zəif inkişaf etmiş ölkələrin xarici bazardan asılılığı güclənmişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, müharibədən sonrakı dövüdə zəif inkişaf etmiş ölkələr özləri xammal və ərzaq qrupu üzrə eksportlu mövqelərini inkişaf etmiş ölkələrə uduzdular. Beləliklə, dünya ticarətində zəif inkişaf etmiş ölkələrin iştirakının aktivləşdirilməsinin əsas, vacib vəzifələri aşağıdakı istiqamətlər üzrə olmalıdır:

- emal sənayesinin məhsullarının eksportunun payını yüksəltməklə ticarətin strukturunun diversifikasiyası;
- “Yeni beynəlxalq iqtisadi qaydalar” konsepsiyasında qeyd olunan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulması üzrə tədbirlərin reallaşdırılmasının intensivləşdirilməsinin həyata keçirilməsi;
- zəif inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın ərazi strukturunun diversifikasiyası;
- hər şeydən əvvəl, regional əsaslarla, bu qrup ölkələrin özlərinin arasında olan əlaqələrin səmərələşdirilməsi.

Dünya birliyi BMT-nin fəaliyyət sistemi ilə dünya ticarətində zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün daha yaxşı rejimi yaratmaq məqsədilə preferensial (yəni, imtiyazlı, üstün) şəraitin yaradılmasına çalışırlar.

Çin Xalq Respublikası və onun dünya təsərrüfatında rolu.

ÇXR-nın iqtisadiyyatının xarakteristikası. ÇXR 9,6 mln km ərazidə yerləşir ki, bu da təxminən bütün Avropanın sahəsinə bərabərdir. Müasir dövrdə dünya əhalisinin 22 %-i (13 mlrd nəfər), ÜDM –un isə 3 %-i ÇXR-nın payına düşür. 1970-ci illərdən başlayaraq ÇXR-in inkişafı geniş miqyaslı iqtisadi resursların aparılması kursu və açıq xarici iqtisadi siyasətlə bağlıdır.

1981-90-cı illər ərzində ÜDM-un artımı 9 % təşkil etmişdir (bu dövrdə inkişaf etmiş dövlətlər qrupunda bu göstərici 2 %, Avropa ölkələrində inkişafda olan iqtisadiyyatla 2 % təşkil edib). 1991-97-ci illərdə ÜDM 89 %-ə yüksələrək (5,7 trln.yuan və ya 700 mlrd ABŞ dolları), orta illik artım tempi 11,8 % təşkil etmişdir.

Müasir dövrdə ÇXR elektroenergetika və polad istehsalı üzrə dünyada 1-ci üçlüyə daxildir. Lakin adambaşına düşən göstəricilərin vəziyyətinə görə isə ÇXR dünya təsərrüfatında başqa cür görünür. Belə ki, 1998-ci ildə ÜDM-un ölçüsünə görə ÇXR dünyada 100 yeri tuturdu.

ÇXR-də iqtisadiyyatın reformlaşdırılmasının əsası ÜKP MK-nın III Plenumunda (XI çağırış 1978-ci il) qoyuldu. Bu zaman üçün sürən üç mərhələli plan nəzərdə tutulurdu ki, bu da XX / əsrin ortalarına kimi hesablanmışdır.

I mərhələdə 1990-cı ilədək ümumi sənaye məhsulu və kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalının ikiqat artırılmasını və ölkənin ərzaq və geyimlə təmin etmək probleminin həll edilməsini nəzərdə tuturdu.

II mərhələdə (1991-2000 illər) ÜDM-un üç qat artırılması planlaşdırılırdı ki, bu da cəmiyyətin orta firavanlığını təmin etməli idi.

III mərhələ (2050-ci ilə qədər) orta inkişaf etmiş ölkələrin dünya səviyyəsində ÜMM-a nail olmağı və xalq təsərrüfatının kompleks modernləşdirilməsinin əsasən başa çatdırılmasını nəzərdə tuturdu.

ÇXR-in müasir iqtisadi səviyyəsini xarakterizə edərkən qeyd etmək lazımdır ki, ÇXR göründüyündən daha qüdrətlidir.

Çində hələ də kompleks mürəkkəb problemlər qalmaqdadır. Bu problemlərə: məhsuldar qüvvələrin zəif inkişafı, hələ də inkişaf etməmiş və kasıb rayonların böyük sayda olması, bəzi rayonların qapalılığı, kənd əhalisinin üstün təşkili (950mln. nəfər), kiçik istehsalın yüksək xüsusi çəkisi, əhalinin aşağı həyat səviyyəsində olması (50 %-i kasıblıq həddində yaşayır) kimi problemlər aiddir. Xüsusilə texniki inkişaf səviyyəsinə görə Çin iqtisadiyyatı çox geridə qalmışdır. ÇXR-nin sənayesinin bir hissəsi və ya bütövlükdə mexanikləşdirilmiş istehsalla xarakterizə olunur (inkişaf etmiş sənaye ölkələri iki pillə yuxarıda dururlar – avtomatlaşdırılmış və kompleks avtomatlaşdırılmış istehsalla).

Geridə qalmağın səbəblərini mütəxəssislər obyektiv və subyektiv faktorlarla, inkişafın spesifik xarakterini şərtləndirməklə izah edirlər. Onların arasında qədim Çinin zəif inkişaf səviyyəsi, yarımfeodal və qapalı iqtisadiyyatı, əhalinin praktiki olaraq savadsızlığı, həmçinin 50-ci illərin dağıdıcı iqtisadi siyasəti kimi faktorlar mövcuddur ki, indiyə qədər onun nəticələrinin əks-sədası qalmaqdadır. Bundan başqa, əlahiddə yüksək artım tempi sonrakı inkişaf üçün problemlər yaradır. 1994-cü ildən iqtisadi siyasətin əsas vəzifəsi “çox qızmış iqtisadiyyatla” mübarizədən ibarətdir.

ÇXR iqtisadiyyatında struktur dəyişiklik. Çin iqtisadiyyatında struktur yeniləşmələr 70-ci illərin sonlarında aparılan islahatların bilavasitə nəticəsidir. Bu yenidənqurmanın əsas faktorlarından bir çox ukladlı iqtisadiyyatın bərpası idi ki, hazırda onun əsasını mülkiyyətin dörd növü: dövlət, kollektiv, özəl və şəxsi növləri təşkil edir.

Dövlət mülkiyyəti ümumi sənaye məhsulunda, parəkəndə əmtəə dövriyyəsində məşğul olanların sayındakı payına görə liderlik mövqeyini tutur. Dövlət sektorunda aparıcı sahələrin (sənaye, nəqliyyat, rabitə, maliyyə təsisatları, dövlət təsərrüfatları)

istehsal vasitələri konsentrlənmişdir. Dövlət müəssisələrin reforması iqtisadi siyasətin ən vacib bloku olaraq qalmaqdadır.

Kollektiv mülkiyyətinə daxil olan müəssisələr daha çox sərbəstliyə malik olurlar. Hazırda bütün kənd yerləri və sahələrin böyük hissəsi kollektiv mülkiyyət sektoru ilə əhatələnmişdir.

Xüsisi (özəl) müəssisələr mövcud qanunvericiliyə görə müzdlu işçilərdən (7-8 nəfərdən daha çox) təşkil olunmuş təsərrüfatçılardır. 80-ci illərin sonuna onların sayı 280 min idi ki, bu da dövlət büdcəsi gəlirinin 35 %-ni təmin edirdi.

Şəxsi sahibkarlıq sferası mülkiyyətçinin və onun ailə üzvlərinin əməyinə əsaslanmışdır. Fərdi və özəl müəssisələrin və xarici kapitalın iştirakı ilə özəl müəssisələrin xüsusi çəkisi 1997-ci ildə 13,5 % təşkil etmişdir.

ÇXR-nin kənd təsərrüfatında müasir situasiya “aqrar möcüzə” kimi xarakterizə olunur. Milli gəlirin (kənd təsərrüfatında yaradılan) fiziki həcmi 1971-80-cı illərdə 24 %-dən 1981-90-cı ildə 55 %-ə yüksəlmişdir (kəndlərdə sənayeni hesaba almadan). 1996-cı ildə Çin üçün rekord miqdarda buğda (480 mln. ton) istehsalına baxmayaraq ölkə 7 mln. ton həcmində bu məhsulun importuna məcbur olur. Kənd təsərrüfatının zəif maddi-texniki bazası da ciddi problem kimi qalmaqdadır.

Sənaye istehsalında yüngül sənayenin rolu artmışdır.

Ağır sənayenin başlıca emal kompleks sahələri maşınqayırma və metal emalı sahələridir. Maşınqayırmada 80-ci illərin əvvəli 90-cı illərdə artım 10 % təşkil etmişdir. Lakin bu sahənin məhsulları dünya səviyyəsinə çata bilmir və inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə kifayət qədər geridə qalır.

İkinci yerdə sənaye istehsalı həcmiminin 15,5 %-ni verən toxuculuq sənayesi durur. Əsrin əvvəlində 23 mlrd. kv/m-dən çox parça istehsal olunmuşdur.

Kimya sənayesində də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. 90-cı illərin əvvəllərində orta illik artım tempi 10,5 %, sənaye istehsalında olan payı isə 14 % təşkil etmişdir.

ÇXR energetika və nəqliyyatda xroniki geriləmənin qarşısını ala bilmir.Çin iqtisadiyyatı üçün struktur əyrilik aktual problem olaraq qalır.Elektroenergetika çatışmamazlığı üzündən bütün istehsal gücü 20 % geridə qaldı,güclü dəmir yolu nəqliyyatı isə daşımaların zəruri həcmninin cəmi 70 %-nə xidmət etmək iqtidarındadır.Bu 90-cı illərin əvvəlləri üçün xarakterik idi.

İqtisadi artım dənizsahili və daxili əyalətlər arasında təbəqələşməni gücləndirdi.ÜMM 1995-ci ildə qərb regionu üzrə 8 %, mərkəzi əyalətlərdə 9,5 %, dənizsahili əyalətlərdə isə 15 % artdı.Əhalinin adambaşına düşən gəlirlərinə görə regionlar arasında böyük fərqlər vardır.Daxili Monqolustanda orta gəlir ildə 3 min yuan (362 dollar) olduğu halda,bu Şençyen iqtisadi zonasında 11,7 min yuan təşkil etmişdir (1996-cı il göstəricisinə görə).İnkişaf səviyyəsində artan fərqlər və regional əsaslanmalar ona gətirib çıxarmışdır ki,ölkədə faktiki olaraq bir neçə regional iqtisadiyyat mövcuddur.

Dünya təsərrüfat əlaqələrində ÇXR-nın mövqeyinin gücləndirilməsi. Müasir dövrdə beynəlxalq əlaqələrin ən çox inkişaf etmiş forması xarici ticarətdir.İslahatlar ilində Çinin xarici ticarət dövriyyəsi 1978-ci ildə 10 mlrd. dollardan-1978-ci ildə 325 mlrd. dollara çatmışdır (burada+saldo 40 mlrd dollar təşkil etmişdir).Eksportun həcminə görə ÇXR dünyada 6-cı yerdədir.

Çinin xarici ticarətdən asılılığı əhəmiyyətli dərəcədə güclənmiş,ümummilli məhsulda eksportun həcmi 1978-ci ildə 10 %-dən-1996-cı ildə 40 %-ə qədər artmışdır.Bu da dünya təsərrüfat əlaqələrində ÇXR-nın iqtisadiyyatının kifayət qədər inkişaf etməsinə sübutdur.Lakin son illərdə 1978-ci illə müqayisədə ölkənin dünya ticarətindəki payı artmasına baxmayaraq, hələlik o geridə qalır (cəmi 2 % təşkil edir).Bu isə ÇXR-nın emal sənayesinin çox da yüksək keyfiyyətli olmayan əmtəələrin istehsalı ilə izah olunur.Bu əmtəələr dünya bazarında rəqabətə davam gətirə bilmir.

Müasir dövrdə Çinin xarici ticarətində eksporta göndərmək üçün xammal emalı görkəmli yer tutur ki, bu ölkənin ümumi əmtəə

dövriyyəsində 50 %-ə yaxın paya malikdir. Pambıq-parça və təbii ipək istehsalına görə çin dünya birinciliyini əldə edib. Xarici valyuta gəlirlərinin vacib mənbəyi kimi toxuculuq sənayesinin rolu böyükdür.

Eksportun 20 %-dən çoxu maşınqayırma və elektrotexnika məhsullarının payına düşür. Dünya eksportunda bu məhsulların xüsusi cəkisinin olmaması digər ölkələrlə müqayisədə rəqabət səviyyəsinin olmaması ilə bağlıdır.

Müasir dövrdə import siyasətində başlıca vəzifə xalq təsərrüfatının modernləşdirilməsi üçün yeni texnika və texnologiyaların alınmasından ibarətdir. ABŞ ÇXR-na yüksək texnikalı məhsullar, təyyarələr və elektrik hesablama texnikasının göndərilməsi üzrə liderlik edir. (Yəni ÇXR ABŞ-nın məhsullarından istifadə edir).

Müasir dövrdə Çinin xarici ticarətində sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin payı artmaqdadır. Ölkənin xarici siyasət dövriyyəsinin 84 %-i onların üzərinə düşür, əsas partnyorlar ABŞ, Yaponiya və Honkqonqun payı 42 % təşkil edir. Son illər ərzində xarici investisiyaların həcmi 8 % artmışdır.

Çinin borc vəziyyəti təhlükə doğurmur. Borca məsuliyyət əmsalı (xarici borc kəmiyyətinin ÜDM-a olan münasibətləri ilə ölçülür) 15 %-i keçmir. Yeri gəlmişkən bu göstərici 20 %-i ötsə onda təhlükə artar. Borc əmsalı (xarici borcun eksportun illik həcminə münasibəti ilə ölçülür) 80 %-i keçmir (100% təhlükəli haldır). Əsas investorlar rolunda ABŞ, Yaponiya və Honkqonq çıxış edir. Honkqonqun payına xarici kapital qoyuluşunun, Çinin quru ərazisi üzrə 60 %-ə qədər, cənub sahilboyu rayonlar üzrə isə 80 % düşür.

Lakin ÇXR-nın investisiya siyasətində bəzi çatışmamazlıqlar mövcuddur. Sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlətin yetərinə müdaxiləsi; milli valyutanın dönerli olmaması; torpaq satışı qanununun olmaması ilə bağlıdır. ÇXR-nın geridə qalmasının digər səbəbi xarici kapitalın, əsasən sahilboyu rayonlar üzrə cəmlənməsindən ibarətdir. Ölkə hökuməti

investisiyanı daha kasıb daxili rayonlara istiqamətləndirmək üzrə iş aparır.

bazarlarda ciddi rəqibə çevirmiş və onun şansı bir çox ölkələri yetərincə sıxışdırmışdır. BMT-nin mütəxəssislərinin rəyinə görə XXI əsrdə (2015-2020-ci illər üçün) ÇXR dəyər üzrə dünyada ən böyük ümummilli məhsula malik olacaqdır. Bu dövrdə eksportun həcmi də dünya üzrə ən böyük çəkiyə malik olacaqdır. Xarici iqtisadi faktorun rolunun kəskin artması xarici kapitalı cəlb edə bilən bir çox təsərrüfat sahələrinin eksporta arentasiyasına əsaslanacaqdır. Bu zaman aparıcı rol Xuaçyao (Çin diasporu) oynamış və oynamaqdadır. Honkqonqun Çin ilə birləşməsi Çinin xarici iqtisadi potensialını daha da gücləndirəcəkdir.

İdarəetmə modelinin bəzi cizgiləri. ÇXR-da reformaların keçirilməsi strategiyası tədbirlərin həyata keçirilməsi ardıcılığının ölçülüb biçilməsi ilə fərqlənir. Reformalar 1978-ci ildən strat götürmüşdür. İslahatların ilk istiqaməti kəndlərin yenidən qurulması və onların şəhərlərlə qarşılıqlı əlaqədə olması ilə bağlı idi. Çünki, ÇXR əsasən aqrar ölkədir. İqtisadi qərarlarda kəndlilər bəzi azadlıqlar əldə etdilər. Onlar üçün kənd təsərrüfatı məhsulu üzrə dövlət tapşırığı əhəmiyyətli dərəcədə azaldıldı. Bu da artıq məhsulun sərbəst bazarda satışına imkan yaratdı. Bundan sonra kəndlilərin kooperativlərdə birləşməsinə təşkilatlanmanın vahid formada olması imkanı kimi baxılmadı. Həm də şəxsi ailə təsərrüfatı geniş vüsət aldı.

Çin reformasının vacib xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər praktiki olaraq cəmiyyətin siyasi sturukturuna toxunmamışdır. Çin rəhbərliyi ölkədə sosializm quruculuğu xəttini qətiyyətlə saxlamış və marksizmleninizmə olan sədaqətini qorumaqdadır. Siyasi hakimiyyətdə Çin Komunist Partiyası və yerlərdə onun partiya funksionerləri durur.

1979-cu ildə strateji iqtisadi inkişafı müəyyənləşdirən şüar belə səslənirdi: “Plan-başdır, bazar-köməkçidir”. 1984-cü ildə “Planlı bazar iqtisadiyyatı” yaradılması şüarı irəli sürüldü. 1992-ci

ildə Çin Komunist Partiyasının XIV qurultayında “Sosialist bazar iqtisadiyyatı”nın yaradılması kursu elan olundu.

İrəli sürülmüş konsepsiyanın reallaşdırılmasının əsas yolları aşağıdakılardır:

- dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin genişləndirilməsi, özəl sektora dövlətin sərt nəzarətinin saxlanması;
- bazar proseslərinin dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi metodlardan daha çox, inzibati metodlarla aparılması (buna baxmayaraq iqtisadi metoda tənzimlənməsinin rolu artır);
- dövlət müəssisələrinin, sərt dövlət nəzarətinin saxlanması şərti ilə tədricən bazar təsərrüfatı rejiminə keçməsi;
- əsas makroiqtisadi proporsiyalar üzərində dövlət nəzarəti (artım tempi, yığımin uyğunluğu, istehlak, əsas dövlət investisiyalarının bölüşdürülməsi).

Çin reformalarının ən böyük uğuru kənd təsərrüfatının inkişafı və bütövlükdə ərzaq probleminin həlli ilə əlaqədardır.

1994-cü ildən Çində iqtisadi sistemin reforması özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bazar infrastrukturunun formalaşmasına daha çox diqqət yetirilmiş, 1980-cı illərin sonunda qiymətlər üzərində dövlət nəzarəti yalnız 8-10 % təşkil etmişdir. Bununla yanaşı istehsal texniki təyinatlı əmtələrə qiymətlərin liberallaşdırılması hələ qarşıda duran məsələdir.

Pul-kreditin tənzimlənməsi sahəsində də bəzi işlər görülməlidir. Belə ki, bazar dəyişikliklərinə uyğun olaraq vergi islahatlarının aparılmaması lazımdır. Hələlik, pul kütləsi və bütün pul-kredit formalarının tənzimlənməsini dövlət həyata keçirir.

Rusiya Federasiyası (RF) və dünya təsərrüfatında onun rolu

Sosial-iqtisadi inkişafda xarici iqtisadi faktorun rolunun qiymətləndirilməsi. RF keçmiş SSRİ-nin varisidir. Lakin əvvəlki mövqeyi tamamilə itirilib. Bazar iqtisadiyyatı yaratmaqla RF dünya təsərrüfatına, beynəlxalq hüquq münasibətlərinə hörmətlə yanaşan və əməl edən bərabər hüquqlu tərəfdaş kimi daxil olmağa çalışır. RF-nin müasir vəziyyətində başlıca olaraq xarici iqtisadi faktorun rolunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi hiss olunmaqdadır.

RF dünyada ən böyük ərazi(17.4 mln km) və təxminən 150 milyon nəfər əhaliyə malikdir.(Bu göstərici üzrə dünyada 6-cı yeri tutur).Ölkədə kömür və karbohidrogen ehtiyatları zəngindir.Belə ki, dünya ehtiyatlarının ümumi həcmnin 20% -ə qədəri bu ölkədə yerləşir. 1990-1998-ri illərdə UDM-un həcmi 40% aşağı düşmüş və 1999-cu ildə təxminən 0.8 trln. dollar təşkil etmişdir.RF bu göstərici üzrə dünyada 8-ci yeri tutur.Adambaşına düşən UDM-un səviyyəsinə görə RF ortasəviyyəli dövlətlər qrupuna aiddir(təxminən 6220 dollar) və dünya iqtisadi iyearxiyasının beşinci pilləsində qərar tutur.

İstehsalın strukturu bütövlükdə sənayedən ibarətdir ÜDM-də sənayenin payı-64%-dir. Lakin əsas yer yanacaq-energetika sahələrinə məxsusdur.Sənaye istehsalının strukturunda yanacaq-energetika sahəsi 64% təşkil edir.

Səmərəlilik baxımından Rusiya istehsalı inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsindən geridə qalır.RF-da məşğul əhalinin birinə düşən şərti xalis məhsul təxminən 20% təşkil edir. ABŞ-da bu rəqəm 24%, Yaponiyada isə 27%-dir.

Bazar iqtisadiyyatının əsaslarının formalaşdırılması xarici iqtisadi faktorun rolunu mahiyyətə artırdı.Ölkənin iqtisadi inkişafı geriləmə ilə xarakterizə olunsa da, bu proses davam etdirildi.Lakin yeni məqsədlər,yeni vəzifələr,nəhayət, iqtisadi sistemin başqa xarakterdə olması,xarici iqtisadi əlaqələri iqtisadi artımın əhəmiyyətli faktoru kimi nəzərdən keçirilməsini tələb etdi.1997-ci ildə eksport kvotası (yaxın xaric ölkələri ilə xarici əlaqələr hesaba almaqla) 16.5%təşkil etdi.Müasir xarici iqtisadi

əlaqələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların strukturunda yaxın xarici ölkələr ilə münasibətlər geniş inkişaf zonasına malikdir. Bu ölkələrin üzərinə (yəni yaxın xarici ölkələrin) xarici iqtisadi fəaliyyətin təxminən 60%-i düşür. RF-nın xarici ticarətində əmtəə dövriyyəsinin həcmi 1998-də 132.4 mlrd dolları ötdü. Burada eksport-75 mlrd dollar, import 57.4 mlrd dollar təşkil etdi. Bu keçmiş sovet xarici ticarətin səviyyəsindən 1990-dakı 20%-dən çoxdur və 1992-ci ilin səviyyəsini 40% ötür. Xarici iqtisadi fəaliyyətin həcmindəki artım son 2-3 ildə ölkənin iqtisadi situasiyasında olan ciddi dəyişiklikləri əks etdirir. 1998-ci ilin avqustundakı maliyyə böhranı RF-da iqtisadi şəraiti köklü şəkildə dəyişdirdi. 1996-1997-ci illərdə inflyasiya aşağı idi. Lakin 1998-ci ildə inflyasiyanın səviyyəsinin 12% olması bir qədər süni xarakter daşıyırdı ki, bu da rublun (1 dollara olan münasibətin 6 rubl səviyyəsində qalması) valyuta kursunun qorunması ilə əlaqədar idi. Qızıl valyuta ehtiyatlarının azalması, neft və neft məhsullarına dünya qiymətinin kəskin aşağı düşməsi Rusiya hökumətini xarici borcların ödənilməsini dondurmağa və rublun devalvasiyasına məcbur etdi. Bununla yanaşı rublun devalvasiyası eksportun artımını stimullaşdırır. Lakin, ölkədəki çətin maliyyə situasiyası eksportun inkişaf səviyyəsinə çıxmasına imkan vermir və importun əhəmiyyətli dərəcədə sınıqlandırılmasına şərait yaratmır.

RF-da hələlik investisiya prosesinin intensivləşdirilməsinə səylər hiss olunmur. Sənaye istehsalının həcmi 1998-ci ildə 3%i güclə ötürdü. Bu da iqtisadi artım haqqında ciddi danışımağa əsas vermir. Bir sıra sahələrdə istehsalın həcmi aşağı düşməkdə davam edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin strukturu hələ də yaxşı deyildir. Eksport strukturunun həcmnin 75%-dən çoxunu yanacaq-xammal məhsulları, o cümlədən neft və təbii qaz təşkil edir. Əlvan metallar eksportun təxminən 56%-ni təşkil edir. İslahat illərində ölkənin təbii resurslarının eksportdakı payı artıb. Bunun müqabilində hazır məhsulun payı aşağı düşüb. Bu gün bu pay o qədər azdır ki, RF-nın iqtisadiyyatının böhran xarakterli olduğunu

aydınlaşdırır.Hələlik durğunluq dəf olunmuşdur.Odur ki,RF-nın xarici iqtisadi əlaqələrindəki keyfiyyətli və səmərəli yeniləşmələrdən danışmaq çətindir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və xarici iqtisadi əlaqələrin idarə edilməsinin yeni mexanizmi. RF-da xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması bazara keçidin reallaşdırılması çərçivəsində birinci növlü tədbir kimi həyata keçirilmədi.Bu prosesin başlanğıcı 15 noyabr 1991-ci ildə"Xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması"haqqında RF-nın Prezidentinin fərmanı ilə qoyuldu.1992-ci ildə RF BVF-na daxil oldu və daxili valyuta bazarını formalaşdırdı.Xarici iqtisadi fəaliyyətin(XİF) subyektləri əməliyyatların xarici valyuta ilə həyata keçirilməsinə hüquq əldə etdilər.

İslahatların ilk illərində XİF –in həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti zəif idi.Eksport və imporçular özlərinin şəxsi mənafeləri baxımından qərar qəbul edirdilər.Ona görə də ümumdövlət mənafeləri,RF-nın xarici iqtisadi maraqlarında təhlükəsizliyi çox vaxt arxa plana keçirdi .Həmçinin, islahatların ilk illərində,təəssüf ki,RF-nin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafının vahid konsepsiyası işlənməmişdir.Xarici əlaqələrin idarə olunmasının yeni mexanizmi tədricən yaradılırdı.Onun yaradılması son dərəcə qeyri-ardıcıl və məntiqsiz tədbir kimi görünməklə, bütövlükdə vahid sistem olaraq formalaşmadı və bəzən də məntiqsizlik baxımından bir-birinə ziddiyət təşkil etdi.Açıq daxili bazar üzrə tədbirlər sərt inzibati məhdudiyətlərlə əvəz olunurdu.

Vahid xarici iqtisadi siyasətin hazırlanmasında 7 iyul 1995-ci ildə "Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi haqqında" RF qanunu özünün əhəmiyyətli rolunu gördü.Bu qanunda ölkənin uzun müddətli xarici iqtisadi siyasətinin konturları (cizgiləri) müəyyən edilməklə iqtisadi suverenliyin qorunması və dünya təsərrüfatına Rusiya iqtisadiyyatının səmərəli inteqrasiyasına şəraitin təmin olunması kimi əsas məqsədlər öz əksini tapdı.

Xarici iqtisadi əlaqələrin idarə olunması sistemində birinci dərəcəli əhəmiyyətə -RF prezidentinin, Dövlət Dumasının ,hökumətin qərarları malikdir.

İdarəetmə strukturunda Dövlət Gömrük Komitəsi (DGK)vahid gömrük siyasətini həyata keçirməklə vacib rol oynayır.DGK öz fəaliyyətini 1994-dən RF-da fəaliyyətdə olan gömrük kodeksi çərçivəsində həyata keçirir.1993-də yaradılmış valyuta və eksporta nəzarət üzrə RF federal xidməti orqanı da vacib tənzimləyici rola malikdir.Bu orqana RF-dan kapitalın “qaçışının” qarşısını almaq vəzifəsi həvalə olunub.1992-99-da RF-dan 100 mlrd dollardan çox vəsait aparılıb.

RF-nın Mərkəzi Bankı rublun valyuta kursu üzrə vahid siyasəti həyata keçirir,ölkənin beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarında maraqlarını təmsil etməklə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

RF-da mütəmadi olaraq xarici ticarət siyaətinin klassik aləti olan bazar tipinə məxsus iqtisadiyyat formalaşdırılır.

İmportun tənzimlənməsində gömrük vergiləri,rüsumları xarici ticarətinin əsasını təşkil edir.Lakin ölkədən məhsulların çıxarılmasını tənzimləyən eksport rüsumları və qeyritarif vasitələri də mövcuddur.Onlar importun məhdudlaşdırılmasının inzibati tədbirləri kimi (kvotalar, lisenziyalar, kompensasiyalı rüsumlar, texniki və istehlak standartları) fəaliyyət göstərirlər.Bu tədbirlər eksportun stimullaşdırılması istiqamətində iqtisadi vasitələrdən istifadə edilməsi ilə uyğunluq təşkil edir.Bunlara məqsədli kreditlər, dövlət tədarükü,eksport kreditlərinin sığortası və investisiya, vergilər, yığımlar aiddir.

RF beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda. Müasir şəraitdə RF XİF-nin iştirakçısı və dünya təsərrüfatının aktiv funksioneri kimi beynəlxalq,dünya təsərrüfatı münasibətlərində iştirakda özünün mövqeyinə təzədən nəzər yetirir.RF dünya təsərrüfatı sisteminə yalnız ümumi əsaslarla,bütün beynəlxalq hüquqi aktlara və müqavilələrə hörmət etməklə daxil olur.

Hazırda RF 300-dən çox beynəlxalq təşkilatlarda iştirak edir. BMT və onun himayəsi altında fəaliyyət göstərən beynəlxalq iqtisadi təşkilatların ölkə üçün əhəmiyyəti böyükdür. Bu sistemdə BMT-nin iqtisadi və sosial şurası vacib yer tutur. Bu orqan sosial-iqtisadi problemlərin bütün spektrlərini özünün çoxşaxəli fəaliyyəti ilə əhatə edir. Bu orqan çərçivəsində konkret istiqamətlərdə məşğul olan çoxlu komissiya və komitələr mövcuddur; sosial inkişaf üzrə komissiya, təbii resurslar üzrə komitə, statistika üzrə komissiya və s. Bu orqanlarda ekspert kimi dəvət olunmuş rusiyalı mütəxəssislər də iştirak edirlər və işləyirlər.

BMT-nin iqtisadi və sosial şurasının bölmələri komissiya səviyəsində ayrı-ayrı qitələrin sosial iqtisadi inkişafı sahəsində kordinasiya fəaliyyəti funksiyasını həyata keçirir. Belə komissiyaların sayı 5-dir. Bunlardan Asiya və sakit okean üçün iqtisadi və sosial komissiya (ECKATO), Afrika üçün iqtisadi komissiya (EKA) və başqalarını göstərmək olar.

Rusiya təşkilatları və müəssisələri BMT –nin xüsusi fond və proqramlarında aktiv fəaliyyət göstərirlər: Uşaq Fondu, Əhali Fondu, Ümumdünya Ərzaq Proqramı.

Rusiya, ümumdünya səhiyyə təşkilatı (ÜST), Beynəlxalq əmək təşkilatı, Mülki aviasiya təşkilatı kimi iri beynəlxalq təşkilatlarda iştirak edir. Rus mütəxəssisləri Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələri üçün nəzərdə tutulan bir çox proqramlarda təşəbbüsçü kimi çıxış etmişlər.

1992-ci ildə RF, beynəlxalq ticarət hüququ üzrə BMT-komissiyasının, əmtəələrin alqı-satqısı haqqında beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı oldu. 1995-ci ildə taarif və ticarət üzrə beynəlxalq razılışmaya daxil oldu.

Rusiyanın Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına daxil olmasının əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkə eksportunun beynəlxalq əmtəə bazarlarına yolu azad olsun. 2006-cı ilin sona yetməsinə baxmayaraq, RF-ni hələ də bu təşkilata üzv götürməyiblər.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun himayəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatına RF-nin daxil olma

faktı xüsusilə əhəmiyyətlidir. RF-nın 1992-ci ildə BVF-na daxil olması, ölkə üçün dünya təsərrüfatı proseslərində iştirakının daha səmərəliliyinə imkan yaratdı. Bu iştirak sayəsində RF BVF-nın, həmçinin Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankının (BİYB) kreditlərindən istifadə imkanını əldə etdi.

1996-cı ildə 7 il müddətinə bu ölkəyə 10.4 mlrd dollar həcmində kredit ayrıldı. Bu kredit keyfiyyətli struktur tədbirlərin keçirilməsi məqsədilə verilmişdir.

RF-nın BİRB ilə əməkdaşlığı da xüsusi çəkiyə malikdir. Bu bank böyük məbləğdə kredit ayırmışdır. Bu kreditlər Rusiya iqtisadiyyatının inkişafı üçün sahəvi proqramların maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

1993-97-ci illərdə təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinin maliyyələşdirilməsi üçün 9 mlrd. dollar həcmində kredit almışdır. Alınmış vəsaitlərdən istifadə olunması bir sıra iqtisadi sahələrin texniki və təşkilati rekonstruksiyası üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə, eksport bazasını inkişafı üçün yaxşı əlavə məhsul yaratmaq imkanını verəcəkdir.

Dünyada qüvvələrin yeni düzülüşü və dünya təsərrüfatında mövqeyi. Dünya siyasətində və dünya iqtisadiyyatında son 7-10 ildə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər əsas qüvvələrin düzülüşünə aiddir. Belə dəyişmələr dünya təsərrüfatı münasibətlərin strukturunda keyfiyyətli yeniləşməyə şərait yaratmışdır. Dünya sosializm sisteminin süqutu, qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının (QİYŞ) 1991-ci ildə ləğv olunması, SSRİ-nin dağılması və onun əsasında yeni müstəqil dövlətlərin qurulması muasir dünyada qüvvələrin geosiyasi düzülüşündə əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Başlıca dəyişikliklər ondan ibarətdir ki, "kapitalizm-sosializm" qarşıdurmasına son qoyuldu. Keçmiş sosialist düşərgəsi indi kapitalist dünyasına yaxınlaşmaqdadır. Əvvəlki hakim qüvvələr dünyanı 3 əsas hissəyə bölmüşdülər: Qərb (inkişaf etmiş ölkələr), Şərq (sosialist ölkələr), Cənub (inkişaf etməkdə olan ölkələr). İndi isə Qərbin varlı dövlətləri və Asiya, Afrika, Latın

Amerikasının kasıb dövlətləri, MDB ölkələri bir-biri ilə mübarizə aparırlar, həmçinin Şərqi Avropa dövlətləri məlum ölçüdə aralıq mövqeyində dururlar.

Rusiyanın geopolitik vəziyyəti, muasir dünyada ikili xassəyə malikdir. O, SSRİ-nin dünya aləmində varisi kimi çıxış edir, Bu baxımdan RF böyük dövlət yerini tutmalı, daha doğrusu dünyada baş verən prosesləri əhəmiyyətli şəkildə təsir etməlidir. Bununla yanaşı, hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən Rusiyanın rolu keçmiş SSRİ ilə müqayisədə aşağıdır. Ərazisinin ölçüsünə və əhalisinin sayına, nəhəng təbii-təsərrüfat potensialına, muasir nüvə-raket silahına sahib olması RF-nın böyük dövlət kimi inkişafı üçün prinsipial əsaslar yaradır. BMT-də SSRİ-nin varisi kimi çıxış edən və digər beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunan RF, dünyada yüksək mövqeyə iddia etməyə hüququ vardır. Təsadüfi deyildir ki, aparıcı ölkələr onu dünya “səkkizliyin” bərabərhüquqlu iştirakçısı kimi tanıyırlar.

RF SSRİ-nin xarici iqtisadi əlaqələrinin həcmnin 70%-nə varis oldu. Yeri gəlmişkən, 1991-1993-də əmtəə dövriyyəsi daha 20% azaldı. Yalnız 1994-dən sonra Rusiyanın xarici ticarətinin həcmində artım müşahidə olundu. Son illərdə Rusiyanın bir çox vacib əmtəə bazarlarında iştirakı kəskin şəkildə azalmışdır. 80-ci illərin ortalarında SSRİ 26 hazır məhsul bazarında aparıcı mövqə tuturdu. İndi isə bunu Rusiyaya şahil etmək çətinidir. Rusiya təşkilatları (hələ sovet təşkilatı kimi) silah bazarında hökmranlıq edirdilər. 80-ci illərin sonunda bu bazarın 38%-i SSRİ-nin, 20%-i isə ABŞ-ın payına düşürdü. Amerika mütəxəssislərin hesablamalarına görə, 2000-ci ildə ABŞ-ın bu sahədəki payı 60%, Rusiyanın payı isə cəmi 5-6%-dir. Bununla bərabər, Rusiya dünya təsərrüfatında layiqli yer tutmaq üçün güclü potensiala malikdir. Hər şey iqtisadi böhranın sürətlə dəf olunması və iqtisadi tərəqqidən asılıdır. Rusiyanın dünya bazarlarında möhkəmlənməsinin digər faktoru effektiv xarici iqtisadi siyasət sayəsində mümkündür. Burada əsas yer gömrük tariflərinə məxsus

olmalıdır. Xarici iqtisadi siyasət öz təsirinin dəqiq priortetlərini hazırlamalıdır. Ən vacib problemlər bunlardır:

1. Elmtutumlu sahələrin məhsullarının istehsalı üçün xarici iqtisadi əlaqələrin strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması;

2. Qərbin inkişaf etmiş ölkələri ilə bərabərhüquqlu ticarətin səviyyəsinə nail olmaq;

3. Rusiya eksportçularının dünya ticarətində əvvəlki mövqelərinə qayıtması;

4. Xarici borcların tənzimlənməsi probleminin həllindən sonra Rusiyanın dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyini mahiyyətə yaxşılaşdırmaq mümkündür. Rusiyanın London və Paris klublarına daxil olması bu vacib problemin həllinə ciddi kömək edir. Rusiyanın 1999-cü ildə debitor borcunun həcmi 142 mlrd dollardır. Eyni zamanda, Rusiya 147 mlrd dollar qiymətləndirilən kredit borca malikdir. Borcun tənzimlənməsi Rusiyanı real kredit qabiliyyətli ölkəyə çevirər və xarici iqtisadi potensialın möhkəmləndirilməsi üçün gözəl şəraiti təmin edər.

ABŞ – dünya iqtisadiyyatında

Amerikan kapitalizminin formalaşmasının tarixi xüsusiyyətləri. Dünyada ABŞ kimi ikinci bir dövlət tapılmaz ki, güclü çoxşaxəli bir təsərrüfata malik olsun və dünya təsərrüfatında belə güclü təsir göstərsin. Bununla bərabər ABŞ iqtisadiyyatı dünya təsərrüfatının digər ölkələrinin təsirinə məruz qalır. ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatında olan xüsusi rolu amerikan sosializminin formalaşmasının tarixi spesifikasiyası ilə şərtlənir. ABŞ 9.4 mln km² ərazidə yerləşməklə, dünyada bu göstərici üzrə 4-cü yeri tutur (Rusiya, Kanada, ÇXR-dan sonra). ABŞ-ın ərazisi təbii resurslarla zəngindir və həmçinin əlverişli iqlim şəraitinə malikdir. Faydalı qazıntılardan 100 növü ABŞ ərazisinin payına düşür. O cümlədən dünya xammal (mineral) ehtiyatlarının 20%-i bura daxildir; neft, təbii qaz, kömür və s. Əsas kənd təsərrüfatı

rayonlarının iqlimi Kuban(Rusiya), Ukraynanın cənubu ilə eynidir və kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı üçün tamamilə əlverişlidir.

Kapitalizmə qədərki münasibətlərdə ABŞ-da elə bir maneə yox idi ki, məhsuldar qüvvələrin inkişafına maneə olsun (ölkənin cənubunda hökm sürən quldarlığın qalıqları istisna olmaqla). Ölkənin yaradılmasının əvvəllərində xeyli azad torpaqlar var idi. Əmək haqqının nisbətən yüksək səviyyəsi və digər gəlirlər həm əvvəllər, həm də müasir zamanda başqa ölkələrdən gələnləri cəlb edir. Psixoloji cəhətdən bu insanlar sosial aktivlik, yüksək ruh, əməyə və hər cür mərhumiyyətlərə hazır olmalarını nümayiş etdirirdilər. Genişlənmiş istehlak bazarı kütləvi istehsalın inkişafını stimullaşdırır ki, bu da kifayət qədər iqtisadi artımın və baza sahələrinin inkişafının əsasını təşkil edir. Kütləvi istehsalın bir sıra sahələri XIX əsrin axır- XX əsrin əvvəllərində yaradılmışdır. Belə ki, I dünya müharibəsi illərində yüngül avtomobillərin istehsalı üzrə ABŞ artıq milyon göstəricisini də aşmışdır(1916-cı ildə 1.5 milyon avtomobil).

Artıq XX əsrin əvvəllərində ABŞ bir çox iqtisadi göstəricilər üzrə dünyada birinci yeri tutdu. I və xüsusilə II dünya müharibəsindən sonra isə ABŞ dünya sistemində lider mövqeyini qazandı. ABŞ bu müharibələrdə iştirak etsə də, onun ərazisi demək olar ki, ziyan görməmişdir.ABŞ ərazisində son müharibə 1865-ci ildə (Cənubla Şimal arsında) başa çatmışdır.1939-1944-cü illər ərzində UMM(VNP) ABŞ-da 43%, sənaye məhsulu isə 2,4 dəfə artmışdır. Əksinə keçmiş SSRİ və Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatı ərazilərinin tamamilə viran olunması ucbatından geridə qaldı. II dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra ilk illər ərzində heç bir dövlət ABŞ-a ciddi iqtisadi rəqib kimi müqavimət göstərmək iqtidarında deyildir. ABŞ-ın üstünlüyü o qədər əhəmiyyətli dərəcədə idi ki, hətta iri inkişaf etmiş ölkələr belə amerikan kapitalından birbaşa olaraq iqtisadi və maliyyə asılılığında qalırdılar. ABŞ bütün ölkələri milli sərvətin həcminə və sənaye istehsalının həcminə görə mahiyyətə qabaqlayırdı. Həmçinin bura daxili bazara elmi-texniki tərəqqi və əmək

məhsuldarlığının ölçüsü, beynəlxalq ticarətin həcmi və kapital ixracı da daxildir(yəni bu sahələrə görə ABŞ üstünlüyü əldə saxlayırdı). ABŞ-da iqtisadi inkişafın sürətli olmasının iqtisadi planında, ilkin olaraq ölkədə bərqərar olan azad iqtisadi fəaliyyət prinsipi, rəqabətin qorunması və müdafiə olunması durur. Hələ 1890-cı ildə antitrust qanunvericiliyi qüvvəyə mindi. Bu qanun bazarların bölüşdürülməsi və qiymətlərin süni şəkildə saxlanması haqqında sövdələşmələrə qadağan qoydu, iri şirkətlər tərəfindən bazarın inhisarlaşmasını, həmçinin rəqabətin sarsıtılması üçün şirkətlərin qovuşmasını (birləşməsini) qadağan etdi.Amerikan iqtisadiyyatının vacib cizgilərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Sahibkarklığın əsas kulmu (ayınları /dini termindir/) və ictimai şüurda cəmiyyətin yarışmaq ruhunun kök salması(aşılınması);
- Yüksək peşəkarlığa tələbat;
- Uğura can atmaq, insanların əməyə olan yüksək motivasiyasını təmin edən firavanlıq.
- Sahibkarlarda isə investisiyalara motivasiyanı təmin etmək(yəni xoşbəxt həyat, firavanlıq).

Müharibədən sonra dünyanın yenidən qurulmasında ABŞ-ın rolu. Kapitalist dünyasının vahid lideri olmaqla ABŞ müharibədən sonra dünyanın yenidən qurulmasında lider roluna iddia etməyə başladı.Qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ABŞ əsas iqtisadi göstəricilərə görə birinci yərə çıxdı və Versal sülh müqaviləsindən sonra dünyanın sahibi kimi Böyük Britaniyanın yerini tutmalı idi.Həmin dövrdə ABŞ dolları ən dəyərli və möhkəm valyuta oldu.Nyu-York isə dünyanın ən böyük maliyyə və pul bazarına çevrildi. Amerikanlılar dünya ağalığını qatıyyətlə öz üzərinə götürdülər və özlərinin iqtisadi üstünlüyündən bəhrələnərək “Paks Amerika” arzularını həyata keçirməyə cəhd etdilər. Bu arzu isə Amerikan himayəçiliyinə əsaslanan liberal quruluşdan ibarətdir.

1948-50-ci illərdə UDM indeksi ABŞ-da cəmi 6%, Qərbi Avropada 15%, Yaponiyada 9%, keçmiş SSRİ-də isə 18% dərəcəsi üzrə artdı.

ABŞ-da ikinci dünya müharibəsi dövründə qazanılmış iqtisadi üstünlüyünü möhkəmləndirmək üçün təkcə iqtisadi göstəricilərin həcmi üzrə deyil, həm də keyfiyyət göstəriciləri üzrə - əmək məhsuldarlığı və istehsal xərcləri üzrə özlərinin mövqelərini gücləndirmək üçün tədbirlər həyata keçirildilər. Bu məqsədə, xüsusilə Tafta-Xartli qanunu (1947) xidmət edirdi ki, bunun köməyi ilə işə qəbul zamanı həmkarların mövqeyi zəifləndirildi; bütün fəhlələr isə, onların həmkarların üzvü olub-olmamasında asılı olmayaraq qəbul olunurdu. Yeni qanunvericilik əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və istehsal xərclərinin azaldılmasına gətirib çıxartdı.

Eyni zamanda ABŞ xarici iqtisadi fəaliyyətdə də özünün iqtisadi üstünlüyünü möhkəmləndirmək üçün əməli tədbirlər gördü. Müharibədən sonra Qərbi Avropanın yenidən qurulması planı adlandırılan Marşal planını irəli sürdülər. Marşal planına görə Qərbi Avropada xüsusilə Qərbi Almaniyada Amerika kapitalının intensiv investisiyalaşması və Amerika bazarında Qərbi Avropa əmtəələrinin aktiv importunu nəzərdə tuturdu. ABŞ-ın belə siyasəti məqsədli idi. Soyuq müharibə dövründə Şərqi Avropa blokuna, Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası və Varşava Müqaviləsi ölkələrinə qarşı mübarizədə Qərb ölkələrinin mövqeyini gücləndirməkdən ibarət idi. O zaman bu bloklarda hakim rol keçmiş SSRİ-yə məxsus idi. Marşal planının və o vaxtı AFR-ın iqtisadiyyat naziri L. Erxardın proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində Qərbi Almaniyanın iqtisadi potensialı yeni texniki əsaslar üzrə sürətlə bərpa olundu. 1949-cu ildə ABŞ-ın təşəbbüsü ilə NATO yaradıldı (Şimali Atlantika müqaviləsi Təşkilatı). Bu müqaviləni əvvəlcə 12 dövlət imzaladı. 1952-ci ildə Türkiyə və Yunanıstan da NATO-ya qoşuldu. 1966-cı ildə Fransa NATO hərbi təşkilatdan çıxdı.

1955-də ABŞ təşəbbüsü ilə Mərkəzi Müqavilə (SENTO) hərbi siyasi qruplaşma yaradıldı. Yaxın və orta Şərqlə İrak, İran, Pakistanın 1970-ci illərin sonlarında bu qrupu tərk etməklə o, süqut etdi.

Məşhur iqtisadçılar XX əsrin ikinci yarısında iqtisadi həyatı şərti olaraq 3 dövrə üzrə bölürlər:

1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin məqsədi;
2. Dünya iqtisadiyyatında ABŞ-ın vəziyyəti;
3. Qəbul olunmuş texnologiyaların xarakteri.

Birinci dövr xronoloji olaraq 13 il sürdü. 1946-cı ildən 1957-1958 illərdəki dünya böhranına qədər. Bu dövr iqtisadiyyatın vətəndaş birliyi üzrə yenidənqurulması, ictimai istehsalın strukturunun dəyişməsi, ETT-nin mühərrik kimi istifadə edilməsi və əmtəə və xidmətlərə istehlak tələbinin yüksəldilməsinin iqtisadi artımı ilə xarakterizə olunur.

İkinci dövr də təxminən 15 il çəkdi (1959-cu ildən 1974-ci ilə qədər). Struktur (neft) böhranı ilə bağlı yeni iqtisadi böhran qopdu. Bu dövrdə dövlət tənzimlənməsi xeyli genişlənir. ABŞ hökuməti tam məşğulluğa və qiymətlərin sabitliyinə nail olmağa səy edir. Bu dövr 1961-ci ildən 1969-cu ilə kimi davam edir və "işgüzar tsikl" adlanır. Sonra Qərbi Avropa və Yaponiya tərəfindən rəqabətin yüksəlməsinə görə ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatında rolu bir qədər zəifləyir. Lakin bu hələ son deyildir.

Üçüncü dövr 1970-ci illərin ortalarından başlayır. ABŞ-da bu dövr əmək məhsuldarlığının artım tempinin aşağı düşməsi və xərclərin artması ilə xarakterizə olunur. ABŞ-ın payı UMM(VNP)-də OESR üzvləri arasında 1961-ci ildə 42,3%-dən 1975-ci ildə 37,5%-ə endi. Yaponiyanın payı 7,0%-dən 12,3%-ə qalxdı.

"Ümumi bazar" ölkələrinin payı (Böyük Britaniya, Belçika, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İtaliya, Lüksemburq, Fransa, AFR) demək olar ki, ABŞ-ın səviyyəsinə yaxınlaşdı. Bu dövrdə ABŞ-ın iqtisadi vəziyyətinin zəifləməsinin əsas faktoru kimi ölkə daxilində rəqabətlə müqayisədə kapital yığımının aşağı səviyyədə olması şərtləndirilir.

Üçüncü dövrdə neft qiymətlərinin qalxması ABŞ-ı enerji qoruyucu texnologiyalarının tətbiqinə, ictimai istehsalın strukturunun dəyişdirilməsinə məcbur etdi. Dövlət tənzimlənməsinin Keynsçilik nəzəriyyəsi öz yerini monetarizmə verdi. Burada ön planda pul-kredit tənzimlənməsi durur. Sahibkarlıq fəaliyyətində muzzdu işçilərin iştirakının yeni dalğası diqqəti özünə çəkdi. Fəhlələrin fikirlərinin nəzərə alındığı şirkətlərdə (qərarların qəbul olunması prosesində) əmək məhsuldarlığı 46%-dən yuxarı oldu. Digər tərəfdən fəhlələr şirkətin aksiyalarına sahib olduqları üçün müəssələrin işində iqtisadi səmərəlilik artır. Bu şərtlər 70-ci illərlə müqayisədə 80-cı illərdə həm həcmcə, həm də keyfiyyət göstəriciləri üzrə yaxşılaşmaya səbəb oldu. Bunun sayəsində ABŞ dünya təsərrüfatında tutduğu mövqeyini qoruyub saxlamağa nail oldu.

Dünya təsərrüfatında ABŞ-ın müasir vəziyyəti. Dünya iqtisadiyyatında ABŞ-ın müasir liderlik vəziyyətinin üç əsas mövqe ilə təmin olunması nəzərə çarpılır: daxili bazarın nəhəng miqyası ilə; elmi-texniki potensialın yüksək səviyyəsi ilə; digər ölkələrlə dünya təsərrüfat əlaqələrinin güclü və geniş yayılmış şəkəli sistemi ilə.

Daxili bazarın nəhəng miqyası haqqında çoxsaylı misallar gətirmək olar: dünyada ÜMM-in ən böyük həcmi; cari istehlaka və investisiyaya istiqamətlənən ən iri vəsaitlər ABŞ-a məxsusdur. ABŞ dünyada ən iri elmi - texniki potensiala malikdir. Heç bir ölkə maşın və avadanlıq istehsalına görə ABŞ ilə müqayisə oluna bilməz. Maşın texniki məmulatların dünya üzrə 40%-i ABŞ-da istehsal olunur. ABŞ-da 2000-ci illərin əvvəllərində elmi əməkdaşların sayı 3 mln nəfərdən çox olmuşdur. İşçi qüvvəsi arasında elm və mühəndislərin xüsusi çəkisinə görə ABŞ liderdir: hər 10 min nəfər məşğul olan əhaliyə 280 alim və mühəndis düşür (Yaponiyada 240, Almaniyada 210, Fransada 165).

Dünya təsərrüfatı əlaqələrinin güclü, geniş yayılmış sistemi, əmtəə və xidmətlərinin eksport-importunun geniş axını, ABŞ-dan və ABŞ-a kapital axını ilə xarakterizə olunur. Son zamanlar xarici

ticarətdə və investisiyalarda baş vermiş dəyişiklikləri də qeyd etmək lazım gəlir. Dünya təsərrüfatı əlaqələrində ABŞ-ın əhəmiyyətli təsiri, müasir dövrdə resurs qoruyucu texnologiyaların strukturundakı artan rolu və digər ölkələrin onu xammal göndərməyin əvəzində ABŞ-dan imtiyaz almağa cəhd etməklə müəyyənləşir. Həmin ölkələr ABŞ bazarlarında öz əhatələri üçün “yuva” yaratmaq məqsədini güdürdülər. Xammal əldə etməklə çətinlik çəkmədən, ABŞ resurs qoruyucu texnologiyalarının daha da təkmilləşdirilməsinin qayğısına qalır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə əhəmiyyətli dəyişikliklər kapitalın hərəkətində, xüsusilə birbaşa kapital qoyuluşunda nəzərə çarpır. TMK xarici filiallara iri vəsaitlər sərf edirlər. Qərbdə “ikinci iqtisadiyyat” adlandırılan müəssə və firmaların ümumi satış həcmi ABŞ-ın ÜMM-un 32%-ni təşkil edir. ABŞ-ın neft sənayesinin nəhənglərinin (1994-1995-ci illərdə) 50%-dən çoxu xaricə sərmayə qoymuşlar. XX əsrin sonunda ABŞ-ın xaricdə, bazar qiymətlərilə birbaşa kapital qoyuluşları 870 mlrd. dollardan çox, xarici birbaşa investisiyaların həcmi isə 740 mlrd dollardan çox olmuşdur. Amerika iqtisadiyyatının intensiv investisiyalaşdırılması, mütəxəssislərin fikrincə, onun gücünün vacib əlamətidir. 1996-cı illə müqayisədə 2000-ci ildə “böyük yeddilər”də iqtisadiyyatın orta artım tempi 2.2%-dən 2.6%-ə qalxmışdır. BVF rəyinə görə, buna səbəb, struktur islahatlar və sərt maliyyə siyasəti olmuşdur.

Amerika modelinin bəzi xüsusiyyətləri. Məlumdur ki, Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin müasir qarışıq iqtisadi modeli özünəməxsus müxtəlifliyə malikdir. Məsələn, yapon iqtisadiyyatı modeli ön planda ümumi milli mənafehin irəli çıxarılması, ölkənin çiçəklənməsi naminə əhalinin müəyyən maddi qurbanlara getməyə hazır olması ilə xarakterizə olunur.

Amerika modeli sahibkarlıq fəaliyyətinin hərtərəfli təşviq edilməsinə (həvəsləndirilməsinə), əhalinin daha aktiv hissəsinin zənginləşdirilməsi əsasında qurulmuşdur. O, yüksək əmək

məhsuldarlığına əsaslanır və şəxsi uğurun qazanılmasına orientasiya olunur.

Müasir dövrdə amerikan, avropa və yapon idarə etmə modellərinin mahiyyətə yaxınlaşması müşahidə olunur. ETİ-nin və rəqabətin inkişafı onlar arasındakı fərqləri tarazlayır. Bununla bərabər, müəyyən fərqlər yenə də qalmaqdadır. Amerika modelində idarəetmə kadrlarının hazırlanması üzrə iş aparılır, idarəedici fəaliyyət baxımından zəngin təcrübə qazanılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq istehsala çəkilən xərclərin təxminən 70%-i əməyin payına düşür. Amerikalı idarəedicilər istehsalın əmək qoruyucu metodlarının tətbiqinə orientasiya edirlər. Qərbi Avropa ölkələri üçün xammal və material ehtiyatlarının qıtlığı üzündən materialların qorunması metodu xarakterikdir. Yapon modeli isə tipik olaraq eksport-import əməliyyatlarına orientasiya edir. Amerika idarəetmə modelinin vacib xüsusiyyəti güclü tərəflərin mikrosəviyyədə (firma) və makrosəviyyədə (dövlət tənzimlənməsi) kompleks istifadəsindən ibarətdir. Amerikan firmaları istehsalın və əməyin təşkilinin effektivliyi və çevikliyi, istehsalın və idarəetmənin yüksək ixtisaslaşması ilə fərqlənilir. Direktorlar şurasının əsas vəzifəsi müəssəsinin gələcək perspektiv inkişafını öyrənməkdən ibarətdir: orta təbəqə- marketinq, aşağı təbəqə (ustalar)- kollektivdə əmək münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, sağlam iş mühitinin yaradılması ilə məşğuldur. İstehsala bu cür yanaşma yüksək əmək məhsuldarlığını, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini və istehsal olunmuş məhsul vahidinə istehsal xərclərinin azaldılmasını təmin edir. Bu cür yanaşma ilə nəinki firmanın qorunması üçün, eləcə də dünyanın təsərrüfat əlaqələrində daha uğurlu inkişafı təmin etmək üçün kifayət qədər mənfəət əldə etməyə imkan verir.

ABŞ dolları dünya valyuta maliyyə sistemində əsas ehtiyat və hesablaşma olaraq qalmaqdadır. Qərb ölkələrinin mərkəzi banklarında valyuta rezervlərinin 2/3-i dollardan ibarətdir. Dünya ticarətində hesablaşmaların 50 %-i dollarla həyata keçirilir. Təbii

olaraq, 80-cı illərdə bu, ABŞ və bütövlükdə dünya təsərrüfatının digər ölkələrinin iqtisadi yüksəkliyində müsbət rol oynadı.

Dünya təsərrüfat əlaqələrində ABŞ inteqrasiya proseslərinə diqqəti gücləndirməklə özünün dünya iqtisadiyyatında olan rolunun möhkəmləşdirilməsinə çalışır. Bununla əlaqədar, qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi inteqrasiya proseslərində daha çox diqqət Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyasına (NAFTA) verilir. Belə ki, ucuz işçi qüvvəsi tətbiq etməklə digər inkişaf etmiş ölkələrlə uğurlu rəqabət aparır və beynəlxalq arenada özünün mövqeyini möhkəmləndirməklə iqtisadi artımının davam etməsini təmin edir.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz fikirlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatında olan lider rolu aşağıda qeyd olunan şərtlərlə səciyyələnir:

- Amerikan kapitalizminin formalaşmasının tarixi xüsusiyyətləri;
- Ölkənin zəngin təbii resursları;
- İxtisaslı və dərrakəli fəhlələrin, mühəndis-texnik işçilərin, alimlərin əlləri ilə yaradılmış qüdrətli (güclü) istehsal potensialı;
- Amerika xalqının zəhmətsevərliyi, onun aktiv yaradıcı fəaliyyətilə çalışması.

Azərbaycan iqtisadiyyatı və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası

Azərbaycanın əhalisi və ərazisi. Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazın Şərq hissəsində, Xəzər dənizinin sahilində yerləşir. 2006-cı ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikası əhalisi 8 mln. 436 min nəfər, o cümlədən 4 milyon 356 min nəfər və ya 51.6 %-i şəhər, 4 mln. 80 min nəfər və ya 48.4%-ni isə kənd sakini təşkil etmişdir. Ölkə əhalisinin ümumi sayından 4 mln. 152 min nəfəri, yaxud 49%-i kişi, 4 mln 284 min nəfəri və ya 51%-i qadınlardır. Əhalinin orta yaşı 31 yaş təşkil edir.

Azərbaycan ərazisinə görə də Zaqafqaziyada ən böyük dövlətdir. Ərazisi 86.6 min km²-dir. Ərazisinin 11.5%-i meşələr, 1.6%-i su hövzəsi, 50%-i becərilən torpaqlar, o cümlədən 27%-i otlaqlar, 36.9% sair torpaqlardır. Ölkə 42⁰ və 52⁰ Şərq uzunluq sahəsi, 38⁰ və 42⁰ şimal en dairəsində, Bakı 40⁰ paralel üzərindədir. Bakıdan şimal qütbünə qədər olan məsafə 5550 km, ekvatora qədər olan məsafə isə 4440 km təşkil edir. Dünyada ən böyük göl – Xəzər dənizidir ki, sahəsi 400 min kv km, dərinliyi 1025m-dir. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda ən enli sahəsinin uzunluğu 465 km-ə bərabərdir. Azərbaycan cənubdan İranla (765 km) və Türkiyə ilə (15 km), Şimaldan Rusiya ilə (390 km), şimal-qərbdən Gürcüstan ilə (480 km), qərbdən Ermənistanla (1007 km) həmsərhəddir. Ən böyük çayı Kür çayı (1515 km), ən böyük dağ zirvəsi Bazardüzüdür (4466m).

Dövlət rəhbəri Prezidentdir. Respublikada qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis həyata keçirir.

Əhalinin təbii artımı hər min nəfərə 10 nəfər təşkil edir. İqtisadiyyatda məşğul olanların orta illik sayı 3809,1 min nəfər, o cümlədən qeyri-dövlət müəssisələrində 2599,8 min nəfər təşkil edir. Əhalinin pul gəlirləri 30047,4 mlrd manat, adambaşına düşən pul gəlirləri 3670,4 min manat, əhalinin pul xərcləri isə 29677,3 min manat təşkil etmişdir. 2004-cü ildə ümumi daxili məhsul 41872,5 mlrd. manat, adambaşına düşən ÜDM səviyyəsi 5114,8 min manat olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsi 7131 mln ABŞ dollarına, o cümlədən, ixrac 3615,4 mln ABŞ dolları, idxal isə 3515,9 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Nominal əmək haqqı öz göstəricisi üzrə respublikamız MDB ölkələri içərisində 44,8 mln. ABŞ dolları ilə 4-cü sırada qərarlaşmışdır.

Xalq təsərrüfatı sahələrinin iqtisadiyyatının inkişaf dinamikası. Respublikamızın cəmi ixrac əməliyyatları 1995-ci ildə 637,2 mln. ABŞ dolları olmuşdursa, 2003-cü ildə bu göstərici 2590,4 mln., 2004-cü ildə isə 3615,4 mln. ABŞ dolları olmuşdur. İxrac əməliyyatlarının 1995-ci ildə MDB üzrə göstərici 284,7 mln., 2003-cü ildə 332,3 mln., 2004-cü ildə isə 614,3 mln. ABŞ dolları

olmuşdur. Azərbaycanın digər dünya ölkələri ilə ixrac əməliyyatları 1995-ci ildə 352,5 mln. ABŞ dolları olduğu halda, bu göstərici 2003-cü ildə 2258,1 milyon, 2004-cü ildə isə 3001,1 milyon ABŞ dollarına çatmışdır.

Respublikamızda idxal əməliyyatları göstəricisi 2004-cü ildə 3515,9 mln. ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur. Müvafiq göstərici 1995-ci ildə 667,6 mln., 2003-cü ildə 2626,2 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. MDB ölkələri ilə idxal əməliyyatlarının 1995-ci ildə həcmi 228,3 mln. ABŞ dolları olmuşdursa, 2003-cü ildə bu göstərici 851,2 mln., 2004-cü ildə 1200,6 mln. ABŞ dolları olmuşdur. Azərbaycanın digər dünya ölkələri ilə idxal əməliyyatları 1995-ci ildə 439,3 mln, 2003-cü ildə 1775,0 mln. 2004-cü ildə 2315,3 mln. ABŞ dolları olmuşdur.

Azərbaycanın MDB ölkələrinin ixrac əməliyyatlarının ümumi həcmində xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 45 faiz olduğu halda 2003-cü ildə 13 faizə, 2004-cü ildə 17 faizə enmişdir.

İdxal əməliyyatlarının ümumi həcmində xüsusi çəki əgər 1995-ci ildə MDB ölkələri üzrə 34 faiz olmuşdursa, bu rəqəm 2003-cü ildə azalaraq 32 faizə, 2004-cü ildə isə təkrarən 34 faizə çatmışdır.

Dünyanın digər ölkələri ilə ixrac əməliyyatlarının ümumi həcmində xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 55 faizdən, 2003-cü ildə 87 faizə, 2004-cü ildə isə 83 faizə bərabər olmuşdur. Müvafiq olaraq idxal əməliyyatlarının ümumi həcmində xüsusi çəki 1995-ci ildə 66 faiz olduğu halda bu rəqəm 2003-cü ildə 100 faiz, 2004-cü ildə 66 faiz olmuşdur.

Azərbaycan respublikasında son illərdə həyata keçirilən sosial siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də məşğulluq sahəsindəki siyasətin formalaşdırılması və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsidir.

Ölkədə əhalinin məşğulluq və işsizlik probleminin həll edilməsinin mühüm aspektlərindən biri də ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatına

yönəldilmiş xarici kapitalın ölkə əhalisinin məşğulluq və işsizlik problemlərinin həll edilməsindəki rolunun müəyyən edilməsi ən mühüm vəzifələrdən biridir. 1996-cı ildən başlayaraq 2005-ci ilə kimi ölkədə fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı və birgə müəssisələrdə məşğul olanların sayı 9,6 dəfə artaraq, 5,6 min nəfərdən 53,9 min nəfərə çatmışdır.

2004-cü ildə 2000-ci ilə nisbətən sənaye məhsulunun həcmi 22,1 faiz, kapital qoyuluşları 5,2 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi 30,5 faiz, nəqliyyatda yük daşınmasının həcmi 1,5 dəfə artmışdır.

2000-2004-cü illərdə əhalinin real pul gəlirləri 1,5 dəfə, əhali tərəfindən əldə edilmiş pul gəlirlərinin nominal həcmi 1,7 dəfə artmışdır.

2000-ci ilə nisbətən 2004-cü ildə əhalinin əmək haqqı üzrə gəlirləri də 1,7 dəfəyə yaxın artmışdır.

1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycana xarici sərmayələrin axını ildən-ilə artmış və 2004-cü ildə iqtisadiyyata 4575,5 mln ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur.

1994-2004-cü illərdə ölkəmizin iqtisadiyyatına 17,2 mlrd ABŞ dolları miqdarında olan investisiyanın 85,4 faizini (14699,5 mln ABŞ dolları) birbaşa investisiyalar, 13,4 faizini (2298,9 mln ABŞ dolları) isə maliyyə krediti təşkil etmişdir. Birbaşa investisiyaların 88,2 faizi (12959,9 mln ABŞ dolları) neft sənayesinin inkişafına yönəldilmişdir.

Azərbaycanda yaradılan iqtisadi sabitlik və əlverişli iqtisadi şəraitdən məqsədyönlü istifadə edən yerli və xarici investorlar il ərzində sənayeyə 2003-cü ildəkindən 30,3 faiz çox və ya 19,6 trilyon manatlıq əsas kapitalla investisiyalar yönəltmişlər.

1992-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı orta hesabla ildə 12 faiz aşağı düşürdüsə, artıq 1996-2004-cü illərdə (1997-ci il istisna olmaqla) ümumi məhsul istehsalı orta hesabla ildə 7,0 faiz artmış və 2003-cü ilə nisbətən 2004-cü ildə bu artım 4,6 faizə bərabər olmuşdur.

1990-2004-cü illərdə Azərbaycanın iqtisadi və sosial tərəqqisi tikintinin geniş miqyası ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Bu illərdə ölkə ərazisində istehsal təyinatlı və qeyri-istehsal təyinatlı yeni iri tikintilər və obyektlər tikilib istifadəyə verilmiş, fəaliyyət göstərənlər genişləndirilmiş və yenidən qurulmuşdur.

1990-2004-cü illərdə bütün mülkiyyət formalarından olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının və sosial sferanın inkişafı üçün əsas kapitalla 84,5 trilyon manat investisiya yönəldilmişdir. İstifadə edilmiş investisiyanın 18,0 trilyon manatı (21,3%-i) dövlət mülkiyyətində olan təşkilatlara, 66,5 trilyon manatı (78,7 %-i) isə qeyri- dövlət mülkiyyətində olan təşkilatlara məxsusdur. 1993-2004-cü illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın ümumi həcmnin 58,4 trilyon manatını (69,1%-ni) xarici investisiya təşkil etmişdir.

1990-2004-cü illərdə iqtisadiyyatın sənaye sahəsinin inkişafına 75,2 faiz, mənzil tikintisinə 8,0 faiz, nəqliyyat və rabitə sahələrinə 8,7 faiz investisiya sərf edilmişdir.

1996-cı ildən başlayaraq nəqliyyat sektorunda müşahidə olunan sabit artım 2004-cü ildə də davam etmiş və bu sahədə fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən 117,3 milyon ton və ya əvvəlki illə müqayisədə 6,7 faiz çox yük daşınmışdır. Daşınmış yüklərin 55,6 faizi avtomobil, 15,5 faizi boru kəməri, 17,6 faizi dəmir yolu, 11,3 faizi isə dəniz nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilmişdir. 1996-2004-cü illərdə nəqliyyat sektorunda yük daşınması üzrə orta illik nisbi artım 14,0 faiz təşkil etmişdir.

2004-cü ildə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsində 40,8 milyon ton və ya 1997-ci illə müqayisədə 7,3 dəfə çox yük daşınmışdır.

Rabitə müəssisələrinin fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış əlavə dəyərin 1995-ci ildə istehsal edilmiş ÜDM-dəki 1,0 faizlik payı 2004-cü ildə 2,5 faizədək yüksəlmişdir. 2004-cü ildə rabitə müəssisələrinin fəaliyyəti nəticəsində faktiki qiymətlərlə 1,6 trilyon manat və ya əvvəlki illə müqayisədə 31,4 faiz çox gəlir əldə edilmişdir.

2004-cü ildə Azərbaycan xarici ticarət sahəsində yüksək nəticələrə nail olmuşdur. Bu dövr ərzində ölkəmiz 119 xarici dövlətlə ticarət əməliyyatları aparmış, xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 7131,3 mln ABŞ dolları, o cümlədən, idxal 3515,9 milyon, ixrac 3615,4 mln dollar olmuşdur. Ticarət dövriyyəsinin 50,7 faizini ixrac, 49,3faizini idxal təşkil etmişdir. Xarici ticarət əlaqələrinin 74,6 faizi, o cümlədən idxalın 65,9 faizi, ixracın 83 faizi uzaq xarici dövlətləri, 25,4 faizi, o cümlədən idxalın 34,1 faizi, ixracın 17 faizi MDB ölkələri ilə aparılmışdır. 2003-cü illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 36,7 faiz, o cümlədən idxal 33,9 faiz, ixrac 39,6 faiz artmışdır.

2005-ci ildə Azərbaycan xarici ticarət sahəsində yüksək nəticələrə nail olmuşdur. Bu dövr ərzində ölkəmiz 135 xarici dövlətlərlə ticarət əməliyyatları aparmış, ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 8558,4 mln ABŞ dolları, o cümlədən, idxal 4211,2 mln, ixrac 4347,2 mln dollar olmuşdur. Ticarət dövriyyəsinin 50,8 faizini ixrac, 49,2 faizini idxal təşkil etmişdir. Xarici ticarət əlaqələrinin 72,5 faizi, o cümlədən idxalın 65,6, ixracın 79,2 faizi uzaq xarici dövlətlərlə, 27,5 faizi, o cümlədən idxalın 34,4, ixracın 20,8 faizi MDB ölkələri ilə aparılmışdır. 2004-cü illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 20 faiz, o cümlədən idxal 19,8 faiz, ixrac 20,2 faiz artmışdır.

2005-ci il ərzində Azərbaycandan 3308,6 milyon dollar dəyərində 90,33 min ton neft və neft məhsulları ixrac olunmuşdur. Bunun 94,9 faizi uzaq xarici dövlətlərə, 5,1 faizi MDB ölkələrinə göndərilmişdir.

2005-ci ildə Azərbaycanın İtalya, Rusiya, Türkiyə, Fransa, Türkmənistan, Sinqapur, Birləşmiş Krallıq, Almaniya, Çin, Ukrayna, Gürcüstan, İran, İsrail, ABŞ-la ticarət əlaqələri digər ölkələrlə müqayisədə daha geniş olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin 16,5 faizi İtalya, 11,7 faizi Rusiya, 6,9 faizi Türkiyə, 6,2 faizi Fransa, 6 faizi Türkmənistan, 5,9 faizi Sinqapur, 4,6 faizi Birləşmiş Krallıq, 3,4 faizi Almaniya, 3,2 faizi Çin, 3,1 faizi

Ukrayna, 3 faizi Gürcüstan, 2,8 faizi İran, 2,4 faizi İsrail, 2,2 faizi ABŞ-ın payına düşür.

İdxal əməliyyatlarının 17 faizi Rusiya, 9,1 faizi Birləşmiş Krallıq, 9,1 faizi Sinqapur, 5,4 faizi Ukrayna, 4,1 faizi Çin, ixracın 30,3 faizi İtaliya, 9,4 faizi Fransa, 6,6 faizi Rusiya, 6,3 faizi Türkiyə, 6,3 faizi Türkmənistan, 4,8 faizi Gürcüstan, 4,5 faizii İsrail ilə aparılmışdır. 2005-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi həcmi indeksi 90,8 faiz, adambaşına isə 77,6 faiz olmuşdur. 2004-cü ildə kənd təsərrüfatının adambaşına düşən ümumi həcmi indeksi 74 faiz olmuşdur.

1995-2005-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi və sosial tərəqqisi tikinti kompleksinin geniş miqyaslı inkişafı ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Bu illərdə ölkə ərazisində istehsal təyinatlı və qeyri-istehsal təyinatlı mühüm əhəmiyyətli yeni iri tikintilər və obyektlər tikilib istifadəyə verilmişdir.

1995-2005-ci illərdə iqtisadiyyatın sənaye sahəsinin inkişafına 74,6 faiz, mənzil tikintisinə 8,3 faiz, nəqliyyat və rabitə sahələrinə 9,4 faiz investisiya sərf edilmişdir. Bu illərdə ümumi sahəsi 8,7 milyon kvadrat metr olan 89,7 min yeni mənzil tikilib istifadəyə verilmişdir.

Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın artım surəti aşağıdakı kimi olmuşdur: 1994-cü ildə 89,1 faiz, 1995-ci ildə 81,8 faiz, 2000-ci ildə 102,6 faiz, 2005-ci ildə isə 416,6 faiz olmuşdur:

2005-ci ildə yanacaq –enerji ehtiyatları 59,7 milyon ton şərti yanacaq olmuşdur. Ölkə daxilində yanacaq enerji ehtiyatlarının 53,2 faizi istehlak olunmuş, 40,2 faizi ixrac, 2,2 faizini itkilər, 4,4 faizini isə ilin sonuna qalıq təşkil etmişdir.

2005-ci ildə dövlət büdcəsinin bütün mənbələrindən daxil olan gəlirləri 2000-ci ilə nisbətən 2,9 dəfə artaraq 2055,2 milyon manata çatmış, xərcləri isə 2,8 dəfə artaraq 2140,7 milyon manat olmuşdur. Büdcə kəsirinin ÜDM –də xüsusi çəkisi 2000-ci ildəki 1,0 faizdən 2005 –ci ildə 0,7 faizə enmişdir. 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycana xarici sərmayələrin axını ildən-ilə artmış

və 2005-ci ildə iqtisadiyyata 4893,2 milyon ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur.

2005-ci ildə ümumi daxili məhsul 12553,5 milyon ABŞ dolları olmaqla, adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun ümumi çəkisi 1517,7 ABŞ dolları olmuşdur.

2005-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən sənaye məhsulunun həcmi 63%, kapital qoyuluşları 6,1 dəfə, kənd təsərrüfatının həcmi 40,3%, nəqliyyatda yük daşımalarının həcmi isə 16 dəfə artmışdır.

2000-ci ilə nisbətən 2005-ci ildə əhalinin əmək haqqı üzrə gəlirləri də 2,8 dəfəyə yaxın artmışdır.

2005-ci ildə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə 30,9 milyon manat sərf edilmiş, ümumdaxili məhsulda onun xüsusi çəkisi 0,3 faiz təşkil etmişdir.

Neftin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında rolu. Azərbaycan ərazisi təbii sərvətlərlə, o cümlədən neftlə zəngin olan bir ölkədir. Ölkəmiz öz coğrafi mövqeyinə görə qərblə şərqin kəsişdiyi ərazidə yerləşməklə mühüm geosiyasi mövqeyə malikdir. Həm coğrafi ərazisinə, həm də zəngin təbii sərvətlərinə görə regionda nüfuz qazanmaq istəyən ölkələrin iqtisadi və siyasi maraqları burada toqquşur. Bu baxımdan neft amili ölkənin sosial iqtisadi və siyasi problemlərin həllində özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycan regionda ən qədim neft istehsal edən ölkədir. Neft çıxarmaq üçün yerli əhali su quyusuna oxşar quyular qazırdılar. 1654-cü ildə Allahyar Məmməd nuru oğlu 35 metr dərinliyində ilk neft quyusunu qazmışdır. Neftin bu üsulla hasil edilməsi Abşeronda 1872-ci ilə kimi davam etmişdir. Neftə olan tələbatın daim artması neftin sənaye üsulu ilə hasilatının meydana çıxmasını zəruri etmişdir və 1874-cü ildə Bakının yaxınlığında sənaye üsulu ilə ilk quyu qazılmışdır. 1870-ci illərin əvvəllərində sənaye üsulu ilə neft quyularının qazılması geniş vüsət almışdır. Azərbaycanın Avropanı Asiya ilə birləşdirən böyük tarixi yollar üzərində yerləşməsi bu qiymətli malın tezliklə qərb dünyasına yayılmasına səbəb olmuşdur.

Neftin sənayə üsulu ilə hasil edilməsi bir tərəfdən texnika və texnologiyanın təkmilləşməsi, digər tərəfdən 1872-ci ildə neft sənayesinin inkişafına mane olan iltizam sisteminin ləğv edilməsi ilə bağlı idi. Artıq neft istehsalı ilə bağlı şirkətlər yaranmağa başladı. 1873-cü ildə bu sahə üzrə Bakı ətrafında 12 şirkət fəaliyyət göstərirdi halda XX-ci əsrin əvvəllərində onların sayı 140-a çatmışdır. 1884-cü ildə Romana, Sabunçu, Balaxanı və Bibiheybət kimi dünyanın ən böyük neft yataqları 6,2 milyon ton neft vermişdi. 1901-ci ildə bütün dünyada hasil edilən 2,5 milyon ton neftin 10,979 milyon tonu Azərbaycanın payına düşürdü.

Neft hasilatı ilə yanaşı Azərbaycanda neft emalı sənayesi də inkişaf edirdi. Bakıda ilk neft emalı müəssisəsi 1859-cu ildə Suraxanıda tikilmişdir.

1896-cı ildə başlayan Bakı-Batumi kəmərinin tikintisi 1906-cı ildə başa çatmışdır. Bu kəmərin uzunluğu 833 km, borunun diametri 200 mm. idi. Kəmərlə ildə 900 min ton kerosin daşınması nəzərdə tutulurdu.

Neftin sayəsində XIX əsrin sonlarında Bakı dünya maliyyəsinin axın mərkəzlərindən birinə çevrilməyə başladı. 80-cı illərin axırında Rotşild bank evi Azərbaycana gəldi. 1910-cu ilə kimi neft mədənlərinin 60%-dən çoxu 3 böyük trestin əlində cəmləşmişdi: "Royal Daç-Şell" şirkəti, "Nobel qardaşlarının neft istehsalı trestini" və "Rusiya Baş Neft Cəmiyyəti" (bu sonuncu fransız ingilis kapitalına əsaslanırdı və mərkəzi ofisi Londonda yerləşirdi). Bunlardan başqa, Rusiyanın apırcı banklarının demək olar hamısı Bakıda özlərinin filiallarını açmışdılar. Milli kapitalla əsaslanan banklar da meydana çıxmağa başlamışdı (məsələn, H.Z. Tağıyev və M. Nağıyevin birgə neft bankı).

1874-1899-cu illərdə Azərbaycan neft sənayesində 29 səhmdar (o cümlədən, xarici kapitallı) şirkət yaradıldı. 1916-cı ilə kimi belə səhmdar şirkətlərin sayı 104-a çatdı. Onların bəzilərinin səhmləri hətta London, Paris, və Berlin fond birjalarında xüsusi tələbatə məlik idi.

1940-cı ildə Azərbaycan Respublikası SSRİ üzrə bütün neft hasilatının 71,5 faizini verirdi. 1941-45-ci illərdə SSRİ-də istehsal edilmiş bütün neftin 63,2%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Məhz Bakı nefti Almaniya üzərində qələbənin qazanılmasında həlledici rol oynadı.

1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildi. Müstəqil Azərbaycan hökuməti neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə istismarı istiqamətində danışıqları davam etdirməyi qərara aldı. Ona görə ki, neft müqstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın potensial olaraq dünya bazarlarına böyük həcmərdə çıxara biləcəyi başlıca resurs idi. Neftdən gələn böyük gəlirlər ölkədə makroiqtisadi sabitliyi təmin edəcək və iqtisadiyyatı tənəzzüldən çıxaracaq başlıca vasitə sayılırdı. Lakin, neft hasilatı sahəsində zəngin təcrübəyə, neft sənayesi infrastrukturuna və güclü kadr potensialına malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycan öz gücü ilə neft yataqlarını istismar etmək iqtidarında deyildi. Belə ki:

- Azərbaycan dənizinin 40 m-dən artıq olduğu sahələrdə uğurla qazma işlərini aparmaq üçün lazımi hidrotexniki qurğulara, neft hasilatı sahəsində müasir texnika və texnologiyaya malik deyildi;
- Həmin neft yataqlarının işlənməsi çox böyük həcmərdə investisiya tələb edirdi. Ölkəmiz isə o qədər maliyyə resurslarına malik deyildi.

Xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq gənc, müstəqil dövlətə həm də siyasi dividendlər vəd edirdi. 1992-ci ilin sentyabrın 7-də BP/Statoil alyansı ilə “Çıraq” yatağına və “Şahdəniz” perspektiv strukturundadır, oktyabrın 1-də isə Penzoyl/Ramko alyansı ilə “Günəşli” yatağına dair texniki - iqtisadi əsaslandırılmaların və kontrakt layihələrin hazırlanması üçün sazişlər imzalandı. Neft şirkətləri də öz növbəsində bir sıra öhdəliklər götürdülər. Məsələn BP/Statoil sazişinin imzalanmasından dərhal sonra Azərbaycan hökumətinə 30 mln. dollar bonus ödəməyə boyun oldular.

Penzoyl/Ramko alyansı “Neft Daşları” və “Günəşli” yataqlarının istismarı zamanı hər il atmosferə tullanan 1 mlrd.kub. metrdən artıq qazın yığılması və sahilə ötürülməsi layihəsinin gerçəkləşdirilməsi öhdəliyini öz üzərinə götürdü.

1992-ci il oktyabr ayında ARDNŞ “Günəşli”, Azəri” və “Çıraq” yataqlarının geoloji oxşarlıqlarını nəzərə alaraq, habelə onların işlənməsi zamanı sərmayə və əməliyyat xərclərinə qənaət etməyə səy göstərərək bu yataqlarla bağlı ümumi infrastrukturun yaradılması perspektivlərinin öyrənilməsi barədə qərar verdi. Noyabr ayında ümumi tədarük bazasının, sualtı kəmərlərin və terminalların ümumi şəbəkəsinin, donanma və ixrac kəmərinin yaradılması üzrə xarici şirkətlərlə 5 anlaşma memorandumu imzalandı. Bu memorandumlar çərçivəsində lazımı tədqiqatların aparılması və 3 ay ərzində texniki təkliflərin hazırlanması üçün mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupları yaradıldı. Beləliklə də həmin yataqların birləşdirilməsi prosesi başlandı.

1993-cü ilin may ayında “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqları üzrə birləşmiş iş proqramına dair 6 anlaşma memorandumu imzalandı. Nəhayət, 1993-cü ilin iyun ayının 4-də ARDNŞ-in Direktorlar Şurası bu yataqların birgə işlənilməsi barədə bəyanat qəbul etdi.

Ümummillil lider H.Əliyevin rəhbərliyi ilə 1994-cü ilin sentyabrın 20-də xarici neft şirkətlərinin, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərin hissəsinin birgə işlənilməsi üzrə Azərbaycanın ilk beynəlxalq neft sazişi -“Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Müqaviləni imzalayan xarici şirkətlər bunlardır: BP(Böyük Britaniya), Amoco(ABŞ), LUKoil(Rusiya), Penzoi(ABŞ), Unocal(ABŞ), Statoil(Norveç), MC Dermott(ABŞ), Ramco(B.Britaniya), TPAO(Türkiyə), Delta-Hess(Səudiyyə Ərəbistanı). Sazişdə Azərbaycan hökumətini ARDNŞ təmsil edirdi.Onu da qeyd edək ki, sonradan bəzi

şirkətlər öz paylarını satdıqlarından indiki halda şirkətlərin siyahısı fərqlidir.

İmzalanan müqavilə neft kontraktlarının dünya praktikasında istifadə olunan “Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi”(HPBS) növünə aiddir. Bu növ kontraktlardan son dövrlərdə daha geniş istifadə olunur. İlk dəfə bu növ neft kontraktı 20-ci əsrin 60-cı illərində İndoneziyada dövlət neft şirkəti “Petromina” ilə xarici neft şirkətləri arasında imzalanmışdır. Bu növ kontraktları imzalanmış dövlətlər sırasında Misir, Filippin, Liviya, Suriya, Çin, Argentina, Oman, Malayziya, Hindistan, Yəmən, Qvatemala, Sudan və bir çox digər dövlətlər var. Bu siyahıda olan ölkələrin sayı artıq 60-ı keçib. Son illərdə Rusiyada, Qazaxıstanda və Türkmənistanda da imzalanan neft sazişləri HRBS konsepsiyasına əsaslanan sazişlərdir.

İstənilən neft müqaviləsi, o cümlədən də “Əsrin Müqaviləsi”, sifarişçi və icraçı tərəflərin maraqlarının konsensusudur. Neft kontraktları və o cümlədən, HRBS-lər tərəflərin öhdəliklərini müəyyən edən hüquqi, iqtisadi, texniki, ekoloji və digər məsələləri əhatə edən razılaşmaların mürəkkəb külliyyatıdır.

Əsrin müqaviləsinin predmeti “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının işlənilməsi və hasilatın pay bölgüsüdür. Sazişdə yataqların coğrafi yeri, müqavilə sahəsinin coğrafi koordinatları dəqiq göstərilir. Burada 432,4 kvadrat km-lik müqavilə sahəsinin ölçüsü də qeyd edilir.

Hər şirkətin müqaviləyə cəlb edilmə dərəcəsi faizlərlə göstərilən maraq payı ilə xarakterizə olunur. Maraq payı həm də mənfəət neftinin neçə faizinin həmin şirkətə çatacağını göstərir. Əsrin müqaviləsində şirkətlərin payı aşağıdakı kimidir:

1. ARDNŞ 10%, 2. BP 34.1367%, 3. Lukoil 10%, 4. Unocal 10.2814%, 5. Statoil 8. 5633%, 6. Exxon Mobil

8.0006%, 7. TPAQ 6.75%, 8. Devon energy 3.56262, 9. Devon energy 3.9205%, 10. Delta 1.68%.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əsrin müqaviləsi imzalanan zaman iştirakçı şirkətlərin siyahısı və pay faizləri bir qədər fərqli idi. Bu belə izah olunur ki, şirkətlərin müqavilədəki paylarını qismən, ya tamamilə başqa şirkətlərə satmaq hüququ var. Bununla belə hər bir şirkət payını satarkən bunu həmişə yerli hökumətə razılaşdırılmalı və hökumətlə gəlir vergisi ödəməlidir.

Əsrin müqaviləsi 30 il müddətinə bağlanıb. Lakin sazişə görə tərəflər maraqlı olduğu təqdirdə müqavilənin müddəti uzadıla bilər. Müqavilənin müddətinin uzadılması zərurəti müqavilə sahəsində yeni neft ehtiyatları aşkar olunduğu təqdirdə meydana çıxıb bilər.

Müqavilədə tərəflərin hüquq və məsuliyyətləri göstərilir. Məsələn, müqaviləyə əsasən podratçı sazişdə müəyyən edilmiş şərtlər çərçivəsində kontrakt ərazisində neft və qaz əməliyyatlarını aparmaq işinə cəlb olunmaq üzrə ekskluziv hüquqlara malikdir. Podratçı xərclərinin bərpası və gəlir götürməsi hüququna malikdir. Sazişdə habelə podratçı üçün bəzi yasaqlar da müəyyən edilib. Məsələn, podratçı müqavilə sahəsində neft-qaz əməliyyatlarına aid olmayan işlərlə məşğul olmamalıdır.

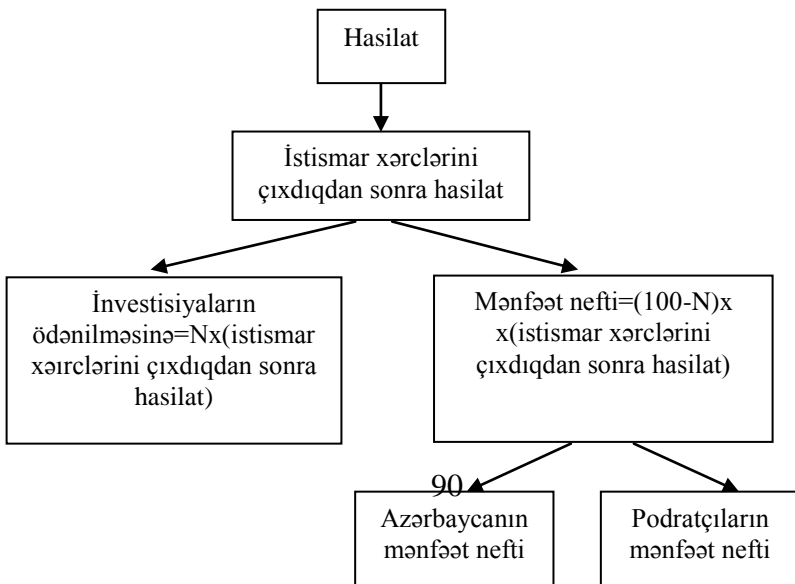
Müqavilənin ən mühüm hissəsi xərclərin ödənilməsi və mənfəət neftinin bölüşdürülməsinə dair razılaşmalardır. Aşağıdakı şəkildə Azərbaycanın bütün neft müqavilələri üçün ümumi olan hasilatın pay bölgüsü sxemi göstərilir. (sxem1) Şəkildə N hasil edən neftin podratçının investisiya xərclərinin ödənilməsinə yönəldilən hissəsini faizlə göstərir. Bu göstərici layihənin iştirakçıları arasında razılaşdırılır; P- mənfəət neftindən mülkiyyətçi ölkə kimi Azərbaycana çatan payının faizlə göstəricisidir.

Azərbaycanın başladığı müqavilələrdə N göstəricisi 50%-i aşağı bilməz. Bu həm Azərbaycan dövlətinin, həm də xarici neft

şirkətlərinin maraqlarını tarazlı şəkildə təmin etmək məqsədilə edilib. Belə ki, neft layihələri adətən böyük həcmərdə sərmayə tələb edir və istismar işlərinin birinci ilində həmin xərcləri bərpa etmək mümkün olmur. Ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsində hasil edilmiş neftin adətən 25-70 %-i hər il investisiya xərclərinin ödənilməsinə ayrılır.

P-nin həcmi, yəni mənfəət neftinin Azərbaycana çatan payı (faizi) xüsusi metodologiya üzrə müəyyən olunur. Təbiidir ki, külli həcmərdə kapital sərf edərək layihələrdə iştirak edən xarici şirkətlər müəyyən səviyyədən aşağı olmamaqla dividend qazanmaqda maraqlıdırlar.

Azərbaycanla konsorsium arasında mənfəət neftinin bölüşdürülməsi faizləri əsaslı sərmayə qoyuluşlarının hər rüb üzrə hesablanan real səmərəlilik əmsalı, nəqlətmə xərclərinin ümumi səviyyəsi və podratçının ilkin nefti qrafikə uyğun ala bilməsi (yaxud ala bilməməsi) kimi göstəricilərdən asılıdır. Mənfəət neftinin bölüşdürülməsi sxemi kifayət qədər mürəkkəb olduğundan onun bukletdə ətraflı təsviri çətindir. 2003-cü ilin əvvəlinədək mənfəət neftinin satışından Azərbaycanın gəlirləri 570 milyon ABŞ dolları olub.

Sxem 1. Hasilatın pay bölgüsü.

Sazişə uyğun olaraq ARDNŞ və podratçının bərabər sayda nümayəndələrinin təmsilçiliyi ilə Rəhbər Komitə (RK) yaradılıb. Onun əsas funksiyalarına aşağıdakılar daxildir: neft- qaz əməliyyatları üzərində nəzarət; illik proqramların və büdcənin nəzərdən keçirilməsi və təsdiqi; xərclər üzərində nəzarət; köməkçi komitələrin yaradılması və onların fəaliyyətinə nəzarət; şəxsi heyətlə bağlı təlim proqramlarının nəzərdən keçirilməsi və təsdiqi; ləğv etmə işlərinə dair planların və əməliyyatların nəzərdən keçirilməsi və təsdiqi; ləğv etmə işlərinə dair planların və əməliyyatların nəzərdən keçirilməsi və təsdiqi. Əsrin müqaviləsi üzrə RK 1995-ci ilin əvvəllərində yaradıldı. Buraya ARDNŞ-dən 10 nəfər və xarici şirkətlərdən (hər şirkətdən bir nəfər olmaqla) 10 nümayəndə daxil idi. Sonradan Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradıldı və 1999-cu ilin iyununun 1-dən etibarən BP layihənin operatoru oldu.

Əsrin müqaviləsinə əsasən marağ paylarının hər bir faizinə görə xarici şirkətlər Azərbaycan hökumətinə 3 milyon ABŞ dolları həcmində bonus ödəməlidir. Müqavilənin ratifikasiya edilməsindən sonra 30 gün ərzində podratçı bu məbləğin yarısını, gündəlik hasilat səviyyəsi 40 min barrelə çatdıqda və əsas ixrac kəmərinin istismara verilməsindən 60 gün müddətində isə qalan hissəsini ödəməlidir. İndiyədək Azərbaycan 202.5 milyon ABŞ dolları məbləğində bonus ödənişləri alıb.

Müqaviləyə uyğun olaraq, səmt qazı əvəzi ödənilmədən (pulsuz) ARDNŞ-ə verilir. 2003-cü ilin əvvəlində ABƏŞ artıq 3.5 mlrd. kub metr həcmində səmt qazını Azərbaycana verib.

Əsrin müqaviləsində yataqların işlənməsi Proqramı iki mərhələdən ibarətdir: birinci mərhələ İlk Neft Layihəsi, ikinci isə Yataqların Təmmiqyaslı İşlənməsi Proqramı adlanır. Belə bölgü müəyyən həcmlərdə neft hasilatına tezliklə başlanılması istiqamətlərində tərəflərin arzusu ilə izah olunur.

Əsrin müqaviləsi çərçivəsində xarici şirkətlərin vergiyə cəlb oluna bilən mənfəətindən 25 faiz vergi tutulur. Sazişin hər bir iştirakçısı fərdi qaydada vergi məsuliyyəti daşıyır. Müqavilə çərçivəsində xüsusi əməliyyatların icrasına cəlb edilən subpodratçılar da gəlir vergisini ödəməlidir.

Neft və qaz əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün gətirilən avadanlıqlar, materiallar, nəqliyyat vasitələri, habelə işçilər üçün ərzaq Azərbaycan ərazisinə idxal edildiyi zaman gömrük rüsumlarından azaddır.

Müqavilə çərçivəsində müxtəlif işlərə cəlb ediləcək yerli işçilərin sayında tədrici artım nəzərdə tutulur. Yataqların işlənməsinin ilkin dövrlərində mühəndislərin və texniki işçilərin ümumi sayında yerli mütəxəssislərin payı 30-50% intervalında, fəhlələrin ümumi sayında isə yerlilər 70% olmalıdır. Yataqların tammiqyaslı işlənməsinə başlandıqda yerli mütəxəssislərin və fəhlələrin payı müvafiq olaraq 70 və 85%-ə qədər qalxmalıdır. Yataqların tammiqyaslı işlənməsinə başlayandan 5 il sonra yerli işçilərin və fəhlələrin payı müvafiq olaraq 90 və 95%-ə çatmalıdır.

Müqavilənin şərtlərinə əsasən layihə çərçivəsində zəruri avadanlıq və materiallar alınarkən həm qiymət, həm də keyfiyyət baxımından xarici mallarla rəqabətə girə bilən Azərbaycan mallarına üstünlük verilməlidir.

Sazişə əsasən podratçı Müqavilə çərçivəsində neft və qaz əməliyyatlarını elə aparmalıdır ki, ətraf mühitə, o cümlədən, yer səthinə və təkinə, dənizə, havaya, göllərə, çaylara, flora və faunaya, kənd təsərrüfatı sahələrinə, digər təbii ehtiyatlara və əmlaka hər cür mümkün zərər minimuma endirilsin. Təbii ehtiyatlara və ətraf mühitə zərər vura biləcək hər hansı hadisə

zamanı podratçı mümkün mənfi təsirin qarşısının alınması üçün zəruri olan bütün tədbirləri görməlidir. Podratçının təqsiri ucbatından ətraf mühitin istənilən formada çirkləndirilməsindən yaranan itki və ziyanı görə o özü məsuliyyət daşıyır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, habelə neftin qiymətinin razılaşdırılması, istehsal edilmiş neftin həcminin ölçülməsi, səmt qazının hansı məqsədlərə istifadə olunması, valyuta və maliyyə əməliyyatlarının aparılması, mübahisəli məsələlərin həlli yolları, neft əməliyyatlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s. kimi məsələlərə dair sazişlər var.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması Azərbaycan tarixində böyük bir hadisə- Azərbaycan xalqının taleyi üçün həddən artıq önəmli bir olay idi. 1994-cü ilin sentyabrın 20-də imzalanmış “əsrin müqaviləsi” həmin ilin dekabrın 2-də Milli Məclis tərəfindən təsdiq edildi. Sazişin parlament tərəfindən ratifikasiya edilməsi ölkənin neft haqqında qanununun olmaması və sazişin bir sıra müddəalarının Azərbaycanın bəzi qanunlarına zidd olmasından irəli gəlmişdi. Elə bu səbəblərdən Azərbaycanın bütün neft müqavilələri Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilib.

Bu günə qədər Azərbaycan xarici şirkətlərlə pay bölgüsünə dair 22 saziş imzalayıb.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında beynəlxalq maliyyə institutlarının rolu. Beynəlxalq maliyyə institutlarının dedikdə, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və digər çoxtərəfli maliyyə qurumları nəzərdə tutulur. Bu qurumların hər birinin ayrıca yaranma tarixi və missiyası var. Beynəlxalq aləmdə onların rolu durmadan artır və çox zəngin tarixə malik olan bu institutların XX-ci əsrdə dünya iqtisadiyyatının inkişafı və maliyyə tarazlığının qorunub saxlanmasında müstəsna rolu olmuşdur.

Bu qurumların yaradılmasında əsas məqsəd, keçid dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsidir. Hal-hazırda onların birgə səyi nəticəsində inkişaf etməkdə olan

ölkələrin, xüsusən də keçid dövrünü yaşayan postkommunist ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesi çox böyük şərnlıklə də olsa davam edir.

BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu) Bu qurumların içərisində BVF xüsusi rola və çəkilyə malikdir. Xatırladaq ki, BVF 1944-cü ildə yaranmışdır. BVF BMT-nin 22 iyul 1944-cü il tarixində Bretton Vuds şəhərində keçirilən beynəlxalq valyuta-maliyyə konfransında təsis edilmişdir. BVF hal-hazırda 184 ölkənin təsisçiliyi ilə fəaliyyət göstərir.

4 may, 1992-ci il tarixindən etibarən Azərbaycan BVF-nin üzvüdür. Fondun nizamnamə kapitalı 311 mlrd. dollardır. Hal hazırda fond kreditör kimi 84 ölkədə ümumi məbləği 97 mlrd. dollar olan kredit portfelini idarə edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun iqtisadi siyasəti iki istiqamət üzrə yönəlmişdir:

1). Müəssələrin özəlləşdirilməsi, torpaq və digər bazar atributlarında yenidənqurma işlərinin aparılması, xarici iqtisadi fəaliyyətlərin liberallaşması da daxil olmaqla struktur xarakterli dəyişikliklərin aparılması;

2) Makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin əldə edilməsi

1 Yanvar, 2005-ci il tarixi üçün Azərbaycanın BVF-yə olan borcu 134.8 mln. SDR-dir (208.9 mln. dollar).

DB (Dünya Bankı). 1944-cü ildə keçirilən Bretton-Vuds konfransında Dünya Bankı da təsis olundu. Məlumat üçün bildirilir ki, bankın ilk krediti 1947-ci ildə Fransada rekonstruksiya məqsədi ilə 250 mln. dollar məbləğində qeydə alınmışdır. Rekonstruksiya fəaliyyəti bugünədək bankın əsas istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Dünya Bankının bu fəaliyyəti istər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istərsədə keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan ölkələrdə köklü hal almış yoxsulluğun qarşısının alınmasına və humanitar yardımın göstərilməsinə yönəldilmişdir. "Yoxsulluqla mübarizə aparmaq" DB-nin əsas süarıdır.

DB özündə bir-biri ilə sıx bağı 5 təşkilatı birləşdirir:

- Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı;
- Beynəlxalq İnkişaf Assosasiyası;
- Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası;
- İnvestisiya zamanətləri üzrə çoxtərəfli agentlik;
- İnvestisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq mərkəz.

Hal-hazırda 184 ölkə DB-nin üzvüdür.

DB-nin səhiyyə, maliyyə və ictimai xidmətlər məqsədi ilə ayırdığı qrant və borcların ümumi məbləği 3,4 mlrd.dollar dəyərində olmuşdur.2003-cü ildə DB-nin yalnız maliyyə və təhsil məqsədi ilə ayırdığı məbləğ ən maksimal həddə-2,3mlrd.dollar həddinə çatmışdır.

1 Yanvar, 2005-ci il tarixi üçün Azərbaycanın DB-na olan borcu 317,7mln. SDR-dir (592.4 mln. dollar).

AYİB (Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı). Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı 1991-ci ildə Mərkəzi və Şərqi Avropada kommunizmin dağılmaq üzrə olduğu və keçmiş sovet ölkələrinin demokratiyaya doğru mübarizə apardığı bir dövrdə yaradılmışdır.Hal-hazırda AYİB Mərkəzi Avropa və Mərkəzi Asiyadan olan 27 ölkədə demokratiya və bazar iqtisadiyyatının qurulması üçün investisiya imkanlarından istifadə edir.

AYİB 60 ölkədən və iki institutdan ibarətdir. Bank adətən iqtisadi əməkdaşlığında dövlət qurumlarına nisbətən daha çox xüsusi müəssələrə sərmayə qoyuluşuna üstünlük verir.AYİB-in ümumi kapitalı 20 mlrd avro dəyərində qiymətləndirilir. 2003-cü ildə AYİB 119 layhəyə 3,7 mlrd. avro sərmayə qoymuşdur.

1 Yanvar 2005-ci il tarixi üçün Azərbaycanın AYİB-ə olan borcu 69,6 mln.dollardır.

Digər çoxtərəfli banklar da bu prinsiplərlə daha çox konkret investisiya layihələrinə sərmayə qoyub daha çox gəlir əldə etmək məqsədini güdür.Bu bankların demək olar ki,böyük əksəriyyəti Azərbaycanda fəaliyyət göstərir.

İlk dəfə olaraq 90-cı illərin ikinci yarısında bir sıra Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində o cümlədən, Cənubi Amerika vəRusiyada

yarandı. Məhz bu ölkələrdə maliyyə böhranı, xüsusən də Rusiya və Argentinanın defoltla (maliyyə öhdçiliyini yerinə yetirmək iqtidarında olmamaq) üzlaşması BVF-yə inkişaf etməkdə olan ölkələri kreditləşdirmək prosesinin qeyri-məqbul olmasından xəbər verdi.

Əsas hədəf BVF-nin əhəmiyyətli olaraq ölkələrdə maliyyə sabitliyinə ifrat dərəcədə üstünlük verib inkişaf mərhələsinə az diqqət yetirməsi oldu. BVF əhəmiyyətli olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrdə milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanılmasını, inflyasiyanın səviyyəsinin minimum həddə salınmasını və büdcə kəsirinin 3%-dən yuxarı olmayan həddə saxlanılmasını əsas tutaraq ölkədə real sektorun inkişafını demək olar ki, mümkün deyil. Bu isə ölkənin əsas problemi olan yoxsulluq problemini bir qədər də çətinləşdirir.

Bütün bu böhranlar BVF-nin o cümlədən Dünya Bankının imicinə böyük zərbə oldu. Sonralar BVF və DB öz siyasətində köklü dəyişiklik etmək qərarına gəlmələrinə baxmayaraq bu qurumların fəaliyyətində hələ ki, bu məqam nəzərə çarpmır.

Azərbaycanda DB son qərarından irəli gələrək daha çox inkişaf layihələrinə üstünlük vermək fikrindədir.

BVF isə maliyyə sabitliyinin qorumaq siyasətini prioritet istiqamət kimi saxlayaraq, o cümlədən "Yoxsulluğa Qarşı Mübarizə Proqramını" (PGRF) də həyata keçirir.

III Bölmə

Seminar məşğələlərinə dair

Bu fəsildə seminar dərsləri üçün nəzərdə tutulmuş suallar və onun qısa, konkret cavabları verilmişdir. Suallar tələbələrin iştirakı ilə seminar müəllimləri tərəfindən tərtib olunmalı və qabaqcadan elan edilməklə keçirilməlidir. Belə suallar hər bir mövzu üçün də tərtib edilə bilər. Bizim təqdim etdiyimiz suallar dərs yükünün sonunda 15 nəfərlik qrup üçün nəzərdə tutulmuşdur. Seminar müəllimi tərəfindən tərtib edilən bu formada suallar suallar bir neçə dəfə qrupda keçirilməyi məqsədə müvafiq olardı. Bu tələbələrin fənn üzrə hər hansı bir sualın qısa və konkret cavabını bilməsinə kömək edər, həm də onların fərdi yaradıcılığına səbəb olar.

Suallar:

1. Dünya təsərrüfatının subyektləri .
2. Dünya təsərrüfatının yarım sistemlərə ayrılması meyarları.
3. Dünya təsərrüfatının inkişafının əsas göstəriciləri.
4. Dünya təsərrüfatının formalaşması və onun inkişaf dövrləri.
5. İqtisadi inteqrasiyanın obyektiv əsasları və mərhələləri.
6. Ümumdünya təsərrüfatının elementi kimi azad iqtisadi zonaların yaranması.
7. Dünya üzrə iqtisadi artımın mahiyyəti və dinamikası.
8. Dünya üzrə iqtisadi artımın keyfiyyəti.
9. Yaponiyanın iqtisadi inkişaf modeli.
10. Fransanın makroiqtisadi inkişaf modeli.
11. İtaliya iqtisadiyyatının quruluşu
12. Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatının quruluşu.
13. Kanadanın makroiqtisadi inkişaf modeli.

14. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrinin əsas inkişaf modelləri.
15. Yeni sənaye ölkələrinin (YSÖ) iqtisadi modelinin əsas cəhətləri.

Cavablar:

1. Dünya təsərrüfatının subyektləri

Ümumdünya Bankının statistik məlumatına görə Müasir dünya özündə 210 dövlət və ərazini birləşdirir. Hər bir ölkə özünün müxtəlif cəhətləri ilə fərqlənir. Bu müxtəliflik tarixi inkişafın gedişində ayrı-ayrı ölkələrin coğrafi vəziyyəti, iqlim şəraiti, təsərrüfatçılıq ənənəsi və bu kimi amillərin təsiri altında yaranmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda eləcə də gündəlik mətbuatda “dünya İqtisadiyyatı” və yaxud “dünya təsərrüfatı” anlayışları çox geniş istifadə olunur. Dünya təsərrüfatı qlobal bir iqtisadi orqanizm kimi bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə və asılılıqda olan milli iqtisadiyyatların m əcmusundan ibarətdir.

Dünya təsərrüfatının subyektləri aşağıdakılardır:

- ayrı-ayrı dövlətlər və onların makroiqtisadi kompleksi;
- transmilli kompaniyalar;
- beynəlxalq təşkilatlar və institutlar.

2. Dünya təsərrüfatının yarım sistemlərə ayrılması meyarları

Dünya təsərrüfatı vahid bir sistem olmaqla müxtəlif hissələrdən, yarım sistemlərdən ibarətdir. Bu yarım sistemlər müəyyən ümumi və fərqli cəhətlərə malik olub öz inkişaflarında həm ümumi qlobal sistemin ümumi məqsədini izləməli olurlar. Bu mənada onlara həm daxili, həm də xarici qanunauyğunluqlar təsir etmiş olur.

Dünya təsərrüfatında müəyyən yarım sistemlər ayırmaq üçün bir çox meyarlar tətbiq edilir. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- iqtisadi inkişaf səviyyəsi;
- iqtisadiyyatın sosial strukturası;
- iqtisadi artımın tipi
- xarici iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi və s.

Yarımsistemin müəyyən edilməsində istifadə olunan əsas meyarlardan daha çox yayılanı iqtisadi inkişaf səviyyəsidir. Bu meyar ümumiyyətlə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi ilə müəyyən edilir.

Yarımsistemlərin ayrılmasının əsas əlamətlərindən biri də onların iqtisadi ehtiyatlarının həcmidir. Bu iqtisadi potensial məhsuldar qüvvələrin miqyası, ərazisinin həcmi, əhalisinin sayı, ehtiyatların bölgüsü və s. ilə izah olunur. Dünya təsərrüfatındakı yarımsistemlərin müəyyən edilməsindəki meyarlara əsasən aşağıdakı daha böyük qrup dövlətlər ayrılır:

- sənayecə inkişaf etmiş ölkələr;
- keçid dövrü ölkələri (keçmiş sosialist dövlətləri);
- inkişaf etməkdə olan ölkələr.

Bu yarımsistemlər də özlüyündə bir neçə yarımqruplara, ərazi üzrə qrup dövlətlərə bölünürlər.

3. Dünya təsərrüfatının inkişafının əsas göstəriciləri

Aydındır ki, dünya təsərrüfatının yaranması ilə bu anlayışı əks etdirən iqtisadi kateqoriyalar, göstəricilər də yaranır. Bu göstəricilər dünya iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını və vəziyyətini xarakterizə edir.

1.Dünya üzrə ümumi məhsul – D.Ü.Ü.M. Bu göstərici müəyyən dövrdə bütün dünya ölkələrində istehsal olunan son məhsul və xidmətlərin ümumi həcmi əks etdirir.

2.Ayrıca götürülmüş hər bir ölkədə ümumdaxili məhsul – ÜDM. Bu göstərici milli hesab sistemi ilə hesablanır və hər bir milli təsərrüfatın daxili və xarici bölməsinin əsas makroiqtisadi əlaqələrini əks etdirir.

ÜDM 3 metodla hesablanır:1. gəlirlərə görə, 2.xərclər üzrə;
3. əlavə dəyər vergisi metodu.

Əsas makroiqtisadi göstəricilərdən biri də ümummilli məhsul anlayışıdır. ÜMM ÜDM-dan fərqli olaraq ancaq ölkə daxilində deyil ölkədən kənar da işgüzar fəaliyyətlə məşğul olanların əmək haqqını, faizləri, dividendləri əks etdirir.

ÜDM – milli hesablama sistemi ilə hesablanır. DÜÜM isə vahid valyuta – ABŞ dolları ilə hesablanır.

4. Dünya təsərrüfatının formalaşması və onun inkişaf dövrləri

XVI-XVIII əsrlərdəki sənaye çevrilişinədək müstəmləkəçilik siyasətində yerli sərvətləri, işçi qüvvəsini talan etmək, qeyri ekvivalent mübadiləyə üstünlük vermək halları daha əsas götürülürdü.

XIX əsrin axırlarınadək xalis merkantilist ənənəsi üstünlük təşkil edirdi.

Maşınlı sənayenin inkişafı ilə tədricən müstəmləkəçilər müstəmləkə ərazilərini öz əmtəələrinin satış bazarına çevirmişlər.

XIX əsrin ortalarından Avropa ölkələrindən olan kapital ixracı daha da genişlənməyə başlamışdı. Bütün ixrac olunan vəsaitin yarısından çoxu şimal ölkələrinə, yarısı isə Asiya, Latın Amerikasına, və Afrika ölkələrinə göndərildi.

XIX əsrin axırlarında iqtisadi inkişaf dünya miqyasında sürətlə artırdı. Qərbi ölkələrində elm və texnikanın yüksəlişi məhsuldar qüvvələrdə xeyli dəyişiklik yaradırdı.

Müasir dünya təsərrüfatı sistemi daha çox sənaye çevrilişləri ilə xarakterizə edilir. Bir çox iqtisadçılar dünya təsərrüfatının inkişafında XX əsrin özünü də müəyyən dövrlərə ayırırlar. Bunlar aşağıdakılardır:

1.1920-1930-cu illər. Həmin dövrdə dünya təsərrüfatında böhranlar müşahidə olunmuşdu. Milli iqtisadiyyatlar əsasən hərbişədməyə yönəldilirdi. Bu dövrdə iqtisadi böhranlar

nəticəsində inkişaf etmiş sənaye ölkələrində istehsalın həcmi 18% azalmışdır.

2. İkinci dünya müharibəsindən sonra dünya sosialist təsərrüfat sistemi yarandı. II Dünya müharibəsi illərində ABŞ Qərbi Avropanın dirçəlməsinə kömək edirdi. Marşal planı deyilən plan hazırlandı. Bu planın həyata keçirilməsində 17 dövlət iştirak edirdi. 1951-ci ildə bu planı dəyişərək “təhlükəsizliyin qarşılıqlı təmin edilməsi” adlandırmışlar.

3. 1950-1980-cı illərdə ABŞ və digər sənaye ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsində yaxınlaşma müşahidə olunmağa başlamışdır. 1955-ci ildə sənayecə inkişaf etmiş altı ölkənin ümumdaxili məhsulu ABŞ-ın ÜDM-nun 74%-nə, 1970-ci ildə isə 114%-nə bərabər olmuşdur.

4. XX əsrin son onilliklərini dünya təsərrüfatının inkişafında yeni dövr hesab etmək olar. Həmin dövrdə Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş Sovet İttifaqının sosial quruluşunda köklü dəyişikliklər baş vermişdir.

5. İqtisadi inteqrasiyanın obyektiv əsasları və mərhələləri

Milli təsərrüfatların iqtisadi əlaqələrinin və əmək bölgüsünün inkişafında inteqrasiya obyektiv zəruri bir prosesdir. İnteqrasiya yolu ilə xarici iqtisadi mübadilədən tutmuş istehsal dairəsi də daxil olmaqla milli təsərrüfatların yaxından qovuşması ilə ərazilər üzrə təsərrüfat proseslərinin əmələ gəlməsinə imkan yaranır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya ərazi üzrə yaranır və bir neçə formada təzahür edir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində bu proses dövlətlərarası və mikro səviyyədə olan müəssələrarası səviyyədə yaranır.

1. İqtisadi inteqrasiyanın ən sadə forması “azad ticarət zonası” hesab olunur.

2. İqtisadi inteqrasiyanın ikinci forması “gömrük ittifaqı” hesab olunur.

3. İqtisadi inteqrasiyanın üçüncü nisbətən mürəkkəb forması olan “ümumi bazar” yaranır.

4. Dövlətlərarası iqtisadi inteqrasiyanın daha mürəkkəb forması olan “İqtisadi və valyuta ittifaqı” yuxarıdakı formaların bütün cəhətlərilə yanaşı ümumi iqtisadi və valyuta-maliyyə siyasətinə keçirilməsini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq inteqrasiyanın bu kimi sahələrinin gələcək inkişafı ola bilər ki, siyasi ittifaqlara da çevrilsin. İqtisadi inteqrasiya bu inteqrasiyaya daxil olan hər bir tərəf üçün aşağıdakı əlverişli şəraitləri yaradır:

1. İnteqrasiya əməkdaşlığı hər bir təsərrüfat subyektinə imkan verir ki, maliyyə, material, əmək, yeni texnologiya və bu kimi ehtiyatların inteqrasiya ərazisi çərçivəsində hərəkətinə şərait yaransın.

2. Ərazi çərçivəsində ölkələrin iqtisadi yaxınlaşması hər bir birliyin müəssisələrinin üçüncü ölkələrin müəssisələrinin rəqabətindən qorunmasına kömək edir.

3. İnteqrasiya əlaqələri onların iştirakçılarına imkan verir ki, daha zəruri sosial məsələləri həll edə bilsin.

Beləliklə, dünya təsərrüfatında ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarının yaxınlaşması və bir-birinə qovuşması prosesi vahid təsərrüfat orqanizmin yaranmasına yol açır ki, bu da inteqrasiya adlanır.

İnteqrasiya təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin ən yüksək təzahür formasıdır.

6. Ümumdünya təsərrüfatının elementi kimi azad iqtisadi zonalarının yaranması və mahiyyəti

İqtisadi ədəbiyyatlarda azad iqtisadi zona və yaxud xüsusi iqtisadi zona çox hallarda eyni mənalarda işlədilir. Sadəcə olaraq xüsusi iqtisadi zonada iqtisadi fəaliyyətin bütün tərəfləri tənzim edilə bilmir. Azad iqtisadi zonada isə adından göründüyü kimi xalis, azad-sərbəst fəaliyyət nəzərdə tutulur.

Xüsusi iqtisadi zona milli iqtisadi məkanın bir hissəsi olub, ölkənin ayrı-ayrı hissələrində tətbiq olunmayan xüsusi güzəşt və stimullar sisteminə əsaslanır. Deməli, xüsusi iqtisadi zona bu və ya digər dərəcədə xüsusiləşmiş coğrafi ərazidir.

Xarici kapitalın cəlb edilməsi və ölkə daxilində iqtisadi proseslərin formalaşmasında, onun təsirindən başqa xüsusi iqtisadi zona yaradılması aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

1. Sənaye ixracına marağ yaratmaq və bunun əsasında valyuta vəsaitləri əldə etmək.
2. Məşğulluğun artmasına nail olmaq.
3. Həmin zonadan yeni təsərrüfatçılıq metodları təcrübəsini yaymaqda istifadə etmək.
4. Hər bir ölkə bütün hallarda öz iqtisadiyyatını xarici fəaliyyət üçün tam açıq elan etmək istəmir.

Xüsusi iqtisadi zona yaradılmasında Çinin və başqa dövlətlərin təcrübəsi əsasında aşağıdakı ümumi cəhətlərin zəruri olması əsas götürülür.

1. Əlverişli coğrafi vəziyyət;
2. Daha əlverişli infrastruktura olması;
3. İnfrastruktura ilə bağlı torpaq, su, enerji, müxtəlif xammal növləri, nəqliyyat şəbəkəsi, telekommunikasiya və s.
4. Əlverişli sosial infrastruktura, o cümlədən zəruri standartlara uyğun yaşayış binaları, uşaq baxçaları, məktəblər, xəstəxanalar, gündəlik tələbat mallarının təmini və s.
5. Nisbətən ucuz, lakin yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi;
6. Yüksək maliyyə xidmətləri göstərilməsi və beynəlxalq maliyyə bazarı ilə əlaqə;
7. Avadanlıqların təmiri üzrə yüksək xidmət;
8. Vergi qoymada güzəşt və digər hüquqi normalar;
9. Ümumi siyasi sabitlik və s.

7. Dünya üzrə iqtisadi artımın mahiyyəti və dinamikası

İqtisadi artım dedikdə müəyyən dövr ərzində istər milli istərsə də dünya miqyasında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin nəticəsi kimi məhsul istehsalı və xidmətlərin həcmnin artması nəzərdə tutulur. İqtisadi artım anlayışının kəsb etdiyi məzmun barədə iqtisadçılar arasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Belə ki, bir çox Amerika iqtisadçıları iddia edirlər ki, iqtisadi artım ardıcıl olaraq əhalinin gəlirlərinin artması deməkdir. Bir qismi göstərir ki, iqtisadi artım istehsalın genişləndirilməsi sürətini təmin edir.

İqtisadi artımın nəticəsi isə əsasən öz əksini əmək məhsuldarlığının səviyyəsində, milli məhsulun artım sürətində, əhalinin tələbatının ödənilməsi dərəcəsi və həyat səviyyəsində tapır.

Hər bir iqtisadi proses özünəməxsus ölçü xarakterinə malikdir. Cəmiyyət miqyasında iqtisadi artım ümummilli məhsulun yaxud ümumdaxili məhsulun həcmi ilə, eləcə də hər nəfərə düşən ümumdaxili məhsulun həcmi ilə müəyyən edilir. İqtisadi artım hər şeydən əvvəl:

- əmək ehtiyatlarının kəmiyyəti və keyfiyyətindən;
- əsas kapitalın həcmindən və tərkibinin yaxşılaşmasından;
- istehsalın təşkilinin və texnologiyanın təkmilləşdirilməsindən;
- təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyətindən;
- cəmiyyətdə sahibkarlıq fəaliyyətinin həcmi və s.-dən asılıdır.

Məhz iqtisadi artım iqtisadi, siyasi, sosial amillərin qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi kimi çıxış edir. Son onilliklərdə dünya iqtisadiyyatının inkişafında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə İEO-də təkrar istehsalın ritmi pozulmuş, mənfəət, kapital qoyuluşu azalmışdır. Ticarət və tədiyyə balansında kəsr alınmış, inflyasiya baş vermişdir.

Dünya üzrə son onilliklərdə ÜMM-un artım sürəti 1970-ci ildəkindən 2,6 dəfə, 60-cı ildəkindən 3,5 dəfə az olmuşdur. Sənaye məhsullarının artımı da həmin nisbətdə azalmışdır.

8. Dünya üzrə iqtisadi artımın keyfiyyəti

Müasir şəraitdə dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artımın “yeni keyfiyyəti” anlayışı yaranmışdır. İqtisadi artımda bu yeni keyfiyyət aşağıdakı şərtlər zəminində mövcud ola bilər.

- ETT-nin nəaliyyətləri əsasında istehsalın keyfiyyətcə yeni maddi bazasının yaradılması;

- İqtisadiyyatın quruluşunun yenidən qurulması, elm tutumlu sahələrə üstünlük verilməsi;

- Ehtiyatlara qənaət edə bilən yeni texnologiyanın tətbiqi;

- Yüksək inkişaf etmiş infrastrukturun yaradılması;

- Təhsil sistemində islahat aparılması, keyfiyyətcə yeni işçi qüvvəsi hazırlanması;

Demək lazımdır ki, tam şəkildə bu cür yeni keyfiyyətdə iqtisadi artım ancaq inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir. Bu ölkələrdə iqtisadi artımın yeni keyfiyyəti aşağıdakı sosial-iqtisadi proseslərdə təzahür edir:

- İqtisadiyyatın sosial-inkişaf meyli güclənir, istehsalın istehlaka tabe edilməsi genişlənir, xidmət dairəsi artır, səhiyyə və təhsil sistemi daha sürətlə inkişaf etdirilir. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin təmin edilməsi ön plana çəkilir.

- İqtisadi artımın təmin edilməsində ETT-ə daha çox üstünlük verilir.

- İqtisadi artımın son nəticəsi sadəcə olaraq məhsulun həcmi ilə deyil, tələbatın ödənilmə səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

- Təkrar istehsalda kapital tutumlu formadan kapitala qənaət sisteminə keçirilməsi baş verir.

- Əmək fəaliyyətinin xarakterində köklü dəyişiklik edilir.

- Elmin rolu artır; dövlət elmi-tədqiqat mərkəzləri genişlənir. Təhsil sahələrinin istehsalatla əlaqəsi artır və həmçinin elm sahəsinə çəkilən xərclər də artır. Məhz elmin inkişafı iqtisadi artımın yeni keyfiyyətini müəyyən edir.

İqtisadi artım hər bir ölkənin əsas məqsədidir. Onların ideologiyasından, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əsas

məqsəd iqtisadiyyatın inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdir.

9. Yaponiyanın iqtisadi inkişaf modeli

Yaponiyanın iqtisadiyyatının yüksək sürətlə inkişafı onun özünəməxsus təsərrüfatçılıq mexanizminə malik olması ilə xarakterizə edilir.

Xüsusi sahibkarlıq quruluşunun əlamətləri onunla xarakterizə edilir ki, başqa ölkələrdən fərqli olaraq Yaponiyanın sosial quruluşu müasir sənayenin ikili xarakteri ilə səciyyələnir.

Emal sənayesində əsas yeri xırda və orta sahibkarlar tutur. Kiçik kompaniyaların əsasında kapital təmərküzləşməsi və iri birliklərin yaranması baş verir.

İqtisadi quruluşun əsas cəhəti – firmaların üfüqi qruplaşmaları ilə xarakterizə edilir. Belə qruplaşmalar işgüzar münasibətlərin bütün sistemində öz əksini tapa bilir. Bu qruplaşmalar iki növ və yaxud səviyyədə baş verir:

Birinci – kapitalların və şəxsi nüfuzun qovuşması – cülğələşməsinə əsaslanır.

Kompaniyalar və müəssisələr arasındakı ən çox yayılmış əlaqə şaquli deyil, üfüqi əlaqələrdir.

İri kompaniyalar birliyinin üfüqi inteqrasiyası maliyyə qrupları yaradılmasına səbəb olur. Onlar da iri banklar, ticarət və sənaye kampaniyaları tərəfindən idarə edirlər.

İqtisadi inkişafın Yaponiya modelinə xarakterik cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, milli əmələrdən istifadə edilir. Yaponiya üçün uzun iş müddəti xarakterikdir. Kişilər həftədə orta hesabla 57,7 saat işləyir.

Yaponiyanın iqtisadi modelinin xarakterik cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, ümumi problemlərin həllində dövlət aparatı ilə iri kompaniyaların mövqeyi eyni olur, üst-üstə düşür.

Dövlət bölməsi çox olmadığına görə ümumdövlət planlaşdırması əsasən xüsusi firmaların fəaliyyətinin tənzimlənməsinə yönəldilir.

Ümumdövlət planı sistemi beş qrupdan (bölmədən) ibarətdir: İqtisadi və sosial inkişaf planı; torpağın inkişafı və istifadə edilməsi planı; mədsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi; sahə planları; ümumdövlət mənafeyi bölməsi; regional planlar.

10. Fransanın makroiqtisadi inkişaf modeli

İkinci dünya müharibəsindən sonra Fransa iqtisadiyyatı 50-ci illərin əvvəllərinə xeyli miqdarda bərpa edilmişdir. 1948-ci ildə Fransaya “Marşal planı”na əsasən 1,13 mlrd. dollar köməklik edilmişdir. 1954-cü ildən isə ölkənin iqtisadiyyatında yüksəliş dövrü başlamışdır. 1958-ci illərdə kömür sənayesinin 97%-i, qaz hasilatının 95%-i, aviasiya sənayesi və elektrik enerjisi hasilatının 80%-i, avtomaşın sənayesinin 40%-dən çoxu dövlətin əlində olmuşdur.

1946-cı ildə dövlətin iqtisadiyyata təsiri metodu kimi xüsusi orqan olan “planlaşdırma üzrə baş komissarlıq orqanı” yaradılmışdır.

- Birinci planın (1947-1953) əsas vəzifəsi iqtisadiyyatın modernləşməsi və bərpa edilməsi; - İkinci planda (1954-1957) əsas məqsəd xüsusi firmaların rəqabət qabiliyyətini möhkəmlətmək; - üçüncü planda (1958-1961) əsas məqsəd himayədarlıqdan açıq iqtisadiyyata keçmək olmuşdur;

1971-1975-ci illəri əhatə edən 6-cı planda beynəlxalq miqyaslı milli kompaniyalar yaradılması və yığım normaların artırılması əsas götürülürdü. 1976-1980-cı illərdə sənayenin yeni istiqamət götürməsi siyasəti elan edilmişdir. Fransada həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas fərqləndirici cəhətləri ondan ibarət idi ki, burada qiymətlər üzərində, qiymətli kağızlar buraxılmasında, kredit fəaliyyətində və s. ciddi nəzarət vardır.

Fransanın iqtisadi sistemi Almaniya modelinə çox yaxındır. Burada da iqtisadiyyatın sosial təmayüllü modeli xarakterikdir. Əsas mərkəzdə “rifah dövləti” dayanır. İqtisadiyyatda dövlətin rolu yüksək olduğuna görə çox vaxt bu sistemi Etatistik model

adlandırılır. Fransada ÜDM-un 54%-nin yenidən bölgüsü dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Bütün işçilərin 24%-i dövlət bölməsində fəaliyyət göstərir.

Dövlət maliyyəsində sosial təminat sistemi böyük bir çəkiyə malikdir. Dövlət müəssisələrində işləyənlər ixtisar edilmirlər, 50-55 yaşında pensiyaya çıxırlar, pensiyanın həcmi əmək haqqından artıqdır. ÜDM-un 30%-ə qədəri (400 mlrd. dollardan artıq) sosial tələbata xərclənir. Sosial təminat ilk növbədə vergi ödəyənlər hesabına həyata keçirilir. Ona görə də vergilər artırılır. Son vaxtlar məşğulluğun azalması, iqtisadi artım sürətinin zəifləməsi, pensiyaçıların sayının və əhalinin sosial gəlirləri səviyyəsinin artması məsələləri belə bir qənaət yarada bilər ki, Fransanın “sosial bazar” sistemi müəyyən problemlərlə rəqləşə bilər. Almaniyada olduğu kimi Fransada da xüsusi bölmənin inkişafına o qədər də stimül yaradılmır. Milli kapital daha münasib vergi səviyyəsi və dəyişkən elastiki əmək bazarı olan ölkələrə axıdılmağa üstünlük verir.

11. İtaliya iqtisadiyyatının quruluşu

İtaliya Cənubi Avropada yerləşir. İtaliya iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, sənayecə inkişaf etmiş Şimal və Mərkəz ilə aqrar və zəif inkişaf etmiş Qərb arasında müəyyən əksliklər vardır.

İtaliyanın kənd təsərrüfatında da kifayət qədər kiçik və orta fermer təsərrüfatının olmasına baxmayaraq kənd təsərrüfatı öz effektivliyi baxımından inkişaf etmiş Qərb dövlətlərindən geridir. İtaliyanın iqtisadiyyatı inhisarçı kapitalın hökmranlığı ilə, xarici kapitalın xüsusi çəkisinin yüksək olması ilə səciyyələnir.

İtaliyanın “Neft-qaz birliyi” 160-dan çox kompaniyaya nəzarət edir. “Neft-qaz və kimya sənayesi” fəaliyyət göstərir. Əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə neft və qaz çıxarılmasını həyata keçirir.

Ən böyük xüsusi kompaniyalardan biri də Fiatdır (290 min işçisi var). 100-dən çox kompaniyaya nəzarət edir. Minik

maşınlarının 80%-dən çoxunun istehsalını öz əlində cəmləşdirmişdir.

“Fininvest”-illik dövriyyənin həcminə görə 3-cü xüsusi birlikdir (26 min işçisi var). Əsas fəaliyyəti- televiziya verlişləri, mətbuat işi, reklam biznesi, kinofilmlər çəkmək və yaymaq, sığorta işi və s. ibarətdir. İtaliyada sənayenin bir çox sahələri inkişaf edə bilmişdir. Sənayedə emal sənayesi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İtaliyada sənayenin aşağıdakı ixtisaslaşmış sahələrini göstərmək olar:

- maşınqayırma məhsulları və nəqliyyat avadanlığı; o cümlədən:
- toxuculuq-tikiş avadanlığı (İtaliya bu sahədə dünyada Almaniya və İsveçrədən sonra 3-cü yeri tutur);
- kənd təsərrüfatı maşınları-nəqliyyat-inşaat avadanlığı;
- avtomaşınlar;
- elektronika və elektrotexnika (bu sahənin məhsulunun 40%-i ixrac edilir);
- kimya məhsulları (əczaçılıq da bura daxildir); İtaliya dərman preparatları istehsalına görə 5-ci yeri tutur.

12. Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatının quruluşu

Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişaf quruluşu inkişaf etmiş digər sənaye ölkələrindən o qədər də fərqlənmir. ÜDM-un 1,8-2%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın payına düşür, cəmi işçilərin 2,1%-i həmin sahələrdə çalışır.

Sənaye və tikinti müvafiq olaraq 31,4 və 26,4%, xidmət bölməsi isə 66,8% və 71,5% təşkil edir.

Böyük Britaniyada kənd təsərrüfatı özünün yüksək effektivliyi və məhsuldarlığı ilə fərqlənir, mexanikləşmə səviyyəsi daha yüksəkdir. Buğda, arpa, vələmir və donuz ətinə görə daxili tələbatdan artıq kartof, mal və qoyun əti, yun, qənd, yumurta və s. kimi məhsullar isə daxili tələbatdan az istehsal olunur.

Böyük Britaniya inkişaf etmiş sənaye ölkəsi kimi daha məşhurdur. İldə 130 mln. ton neft, 90 mlrd m³ qaz hasil edir. İqtisadiyyatın ən böyük bölmələrindən biri kimi inşaat kompaniyalarının cəmi məhsulu ildə 55-70 mlrd. funt sterlinq təşkil edirdi.

Ölkənin emal sənayesində aşağıdakı sahələr daha çox üstünlüyə malikdir:

1. Nəqliyyat maşınqayırması (cəmi sənaye istehsalının 12%-ni təşkil edir). Burada da avtomobilqayırma, gəmiqayırma, aerokosmika sənayesi daha üstündür (hərbi və mülki təyyarə istehsalına görə ABŞ və Fransadan sonra 3-cü yeri tutur);
2. Ümumi maşınqayırma (kənd təsərrüfatı texnikası, dəzgahlar, toxuculuq-tikiş avadanlıqları və s.);
3. Elektronika və elektrotexnika (kompyuter, proqramlaşma təminatı, telekommunikasiya vasitələri);
4. Tibbi avadanlıqlar, məişət texnikası;
5. Kimya sənayesi;
6. Metal istehsalı və s.

Elmi texniki tərəqqidə Böyük Britaniya dünya üzrə liderlik edən ölkələrdən biri kimi Avropada ən yüksək elmi texniki potensiala malikdir.

İqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri turizm və maliyyədir. Əmək qabiliyyətli əhəlinin 7%-i turizm sahəsində işləyirlər. Turizmdən illik gəlir 8 mlrd. dollardan artıqdır. Böyük Britaniyada ÜDM-un 25%-i maliyyə xidməti nəticəsində yaranır. London dünya maliyyəsinin mərkəzi hesab olunur. Burada bank fəaliyyəti çox geniş yayılmışdır.

13. Kanadanın makroiqtisadi inkişaf modeli

Kanada yarandığı vaxtdan demək olar ki, öz simasına, inkişaf tərzinə görə böyük-güclü dövlət kimi məşhurdur.

Kanadanın iqtisadi inkişaf yolu əsasən üç amilin təsiri altında olmuşdur:

1. Ölkənin zəngin təbii ehtiyatları vardır. Geniş səhraya və əlverişli iqlim şəraitinə malik olması yüksək məhsuldar k/t-nın inkişafına zəmin yaratmışdı.
- 1.2. Kanada burjuaziyasının demoqrafik və sosial-psixoloji xüsusiyyətləri. Kanada Britaniyanın müstəmləkəsi olmuşdur. Onların daha yüksək təsərrüfatçılıq cəhətlərini mənimsəyə bilmişlər.
- 2.3. Xarici və xüsusilə Amerikanın kapitalından geniş istifadə edilməsi.

Kanadanın inkişaf modelinə Amerikanın təsiri probleminin şərhində 1980-cı illərin əvvəllərinə ABŞ-da aparılmış islahatların rolunu da qeyd etmək olar.

Dövlətin tənzimlənməsində, vergi qoyulmasında, kapital qoyuluşunun stimullaşmasında, iqtisadiyyatın özəlləşdirilməsində islahatlar aparılmışdır. Kanadanın iqtisadiyyatını səciyyələndirən cəhətlərdən biri də iqtisadiyyatda dövlətin rolunun artıq olmasıdır. Bütün həlledici sahələr dövlətin nəzarəti altında olmuşdur. 1990-cı illərdə iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsinin köhnə mexanizmində köklü dəyişiklik edilməsi başlanmışdır. Özəlləşdirmə daha geniş vüsət almışdır. Beləliklə 1990-cı illərdə Kanada iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər baş vermişdir.

Müstəqim vergilər orta əmək haqqının 46%-ni təşkil edir. Kanadada yaranan problemlərdən biri də qocaların sayının artmasıdır. Bu isə öz növbəsində dövlətin pensiya və tibbi xərclərinin artmasını tələb edir.

14. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrinin əsas inkişaf modelləri

İqtisadi inkişafın tarixi əlamətləri, eləcə də ayrı-ayrı amillər yığımı, onların əlaqələndirilməsi nəticə etibarilə qərb ölkələrinin inkişaf tipini müəyyən etməyə imkan verir.

Milli iqtisadiyyatda mövcud olan müxtəlif institutların, özlərin, birliklərin, vəzifə bölgüsünün, nəzarətin, iqtisadi proseslərin təşkili həmin iqtisadiyyata müəyyən xüsusi cəhətlər vermiş olar. Bütün bu cəhətlərdən asılı olaraq təsərrüfat sistemi formalaşır və iqtisadi inkişaf modeli yaranır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Liberal model. ABŞ öz təsərrüfatçılıqı praktikasında son onilliklərdə tənzim olunan bazar şəraitinə üstünlük verilir. Xüsusi mülkiyyət daha çox üstünlük təşkil edir.

İşçi qüvvəsindən istifadə edilməsində Amerikanın öz xüsusiyyəti vardır. Belə ki, orada iri fəhlə partiyaları, müəssisələr səviyyəsində əmək müqavilələri bağlanması, mərkəzləşmiş həmkarlar təşkilatı yoxdur. Kollektiv müqavilələr üç illiyə bağlanır, əmək haqqının dəyişməsi müqavilədə göstərilir. Bu sistem-model Kanada, Belçika, Fransa, İrlandiya, İtaliya, Böyük Britaniya üçün də xarakterikdir.

Korporativ model. Bu model tənzim olunan bazarı nəzərdə tutur. Bu da dövlətin yaxından iştirakı ilə baş verir. Həmin model iki yarım tipdə olur: 1. Demokratik və ya sosial islahat forması; 2. İerarxiya formasında.

Demokratik korporativçilik modeli. Hakimiyyətdə sosial demokratlar olan ölkələrdə həmin model daha çox üstünlük təşkil edir. Bu modeldə dövlət sahibkarlığı yüksəkdir. İsveçdə, Şimal ölkələrində, Avstraliyada bu model xarakterikdir.

Bu modeldə sosial razılaşma yolları axtarılır. Burada həmkarlar geniş fəaliyyət göstərirlər, işsizlərə yüksək təminat verilir, məşğulluq barədə geniş siyasət aparılır.

İerarxiya korporativimi modeli Yaponiyada xarakterik olan bu modeldə işgüzar fəallığa dövlət köməklik göstərir. Əmək müqaviləsi müəssisə səviyyəsində də bağlana bilər. Müqaviləyə əsasən işçinin alacağı əmək haqqının 30%-ə qədəri ildə iki dəfə əmək haqqına əlavə kimi verilir.

Sosial bazar modeli bazar korporativ modelə daha yaxındır. Həmin modeldən Almaniyada daha geniş istifadə edilir.

Burada sosial çətinlikdə olan gənclərə, fermerlərə, az təmin olunan ailələrə kiçik və orta müəssisələrə köməklik göstərilməsi nəzərdə tutulur.

15. Yeni sənaye ölkələrinin (YSÖ) iqtisadi modelinin əsas cəhətləri

Ayrı-ayrılıqda regionlar üzrə bu ölkələrin müəyyən xüsusiyyətlərini araşdırdıqda bəzi fərqli cəhətlər də müşahidə olunur. Belə ki, məsələn Cənub Şərqi Asiyanın YSÖ əsasən aqrar ölkəsi idilər. Bəzi faydalı qazıntıları da vardır. Bu ölkələr özünəməxsus Şərq mədəniyyəti və mentaliteti nəticəsində yüksək nəticələr əldə etmişlər. Beynəlxalq təşkilatların hesablamalarına görə gənclərin intellektual səviyyəsi Sinqapurda, Cənubi Koreyada, Yaponiyada və Honkonqda ən yüksəkdir.

Cənub Şərqi Asiya YSÖ-dən fərqli olaraq Latın Amerikasının YSÖ – Argentina, Braziliya, Meksika və Çili daha zəngin faydalı qazıntılara malikdirlər. Burada dəmir filizi, əlvan metallar, uran, boksitlər, kömür, neft, təbii qaz, qızıl, almaz və s. çıxarılır.

Asiya və Latın Amerikasının YSÖ modelləri arasındakı özünə məxsus fərqləndirici amillər həlledici rola malikdirlər. Bu modellərin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci modeldə milli iqtisadiyyatın inkişafında əsasən xarici bazara, ixracata üstünlük verirlər.

İkinci modeldə isə xaricdən alınan məhsulları əvəz edən məhsul istehsalının artmasını nəzərdə tuturlar.

Birinci model ilə keçən əsrin axırlarında ABŞ, II Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropa ölkələri, Yaponiya və nəhayət Asiyanın YSÖ irəliləmişlər.

İkinci model isə əsasən Latın Amerikasının YSÖ-nə xasdır. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, xaricdən alınan məhsulların əvəz edilməsi üçün istehsalın təşkili strategiyası bəzi İEOÖ-in iqtisadi tərəqqisində böyük rol oynamışdır.

Lüğət

Adambaşına düşən pul gəlirləri – pul gəlirlərinin cəmini mövcud əhalinin sayına bölməklə hesablanır.

Bank – Bank termini masa mənasını verən “bansa” italyan, “banque” qədim fransız sözündən götürülmüşdür. Fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitini depozitə cəlb etmək. Həmin vəsaiti müddətlilik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını açmaq və aparmaq əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik kredit təşkilatıdır

Banknot – Dövlətin rəsmi puludur, pul sisteminin əsas maliyyə alətidir, mərkəzi bank tərəfindən tədaviyə buraxılır.

Bazar – 1. Əmtəə istehsalı və tədaviyə qanunları əsasında təşkil olunmuş mübadilədir, əmtəə mübadiləsi münasibətlərinin məcmusudur. 2. Alıcı ilə satıcının qarşılıqlı münasibətləri mexanizmdir, başqa sözlə tələbə təklifinin münasibətləridir. 3. Ölkə daxilində və ölkələr arasında, məhsul istehsalçıları ilə istehlakçıları arasında, əlaqəni təmin edən mübadilə sferasıdır. 4. Malların (əmtəənin) satışı üzrə mübadilə sahəsi, meydanıdır.

Birbaşa investisiya – Fond vəsaitlərinə və ya əmlak (mülkiyyət) şəklində olan aktivlərə, investorun tələblərini ifadə edən kapital qoyuluşuna birbaşa investisiya deyilir.

Brutto – İtalyan sözüdür. Xərçə çıxmadan cəmi gəlir. Malın tara ilə çəkisi.

Büdcə - İngilis mənşəli söz “budget” olub çanta, torba mənasını verir, dövlət və yerli orqanlarının özünün idarəetmə üçün yönəldilmiş pul vəsaiti fondunun yaranması və xərclənməsi funksiyasını (təmin edən) maliyyələşdirən formadır.

Büdcə artıqlığı (profisit) – Müəyyən dövr ərzində büdcə gəlirlərinin büdcə xərclərindən artıq olan məbləğidir.

Büdcə kəsri(defisit) – Büdcənin xərclərinin gəlirlərindən artıq olan hissəsidir, büdcə xərclərinin gəlirlə təmin olunmayan

məbləğidir. Bütçə kəsrinin maliyyələşməsi dövlət borcu, kredit və digər mənbələr hesabına həyata keçirilir. Hər bir dövlət bütçə kəsrinin müəyyənləşdirilmiş limiti keçməsinə imkan verməməyə və onu aradan qaldırmağa çalışır.

Bütçə kəsrini maliyyələşdirən mənbə iki hissəyə bölünür: daxili və xarici. Daxili mənbələr – kreditlər, dövlət istiqraz vəərəqələri, qiymətli kağızlar, bütçə sudalarıdır. Xarici mənbələr – istiqraz vəərəqələri, dövlət adından xarici valyutayla buraxılan qiymətli kağızlar və xarici dövlətin hökumətlərindən, bankların və firmaların, beynəlxalq maliyyə təşkilatlardan xarici valyuta şəklində daxil olan vəsaitlərdir.

Bütçə nəzarəti – Bütçə layihəsinin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, icrası və icra haqqında hesabatın tərtibi prosesində bütçə vəsaitinin formalaşması, bölüşdürülməsi və ifadəsinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan norma, qayda və şərtlərinə əməl edilməsi vəziyyətinin yoxlanılmasıdır. Bütçə nəzarəti onun həyata keçirildiyi zaman baxımından qabaqcadan nəzarət, cari nəzarət və sonradan nəzarət şəklində olur. Bütçə nəzarəti dövlət maliyyə nəzarəti və ictimai nəzarət formalarında ola bilər.

Bütçə prosesi – Mərkəzi və yerli bütçələrin tərtibi, baxılması, təsdiqi və icrası üzrə hakimiyyət orqanlarının qanunvericiliklə rəqlamentləşdirilmiş fəaliyyətidir. onun məzmunu ölkənin dövlət və bütçə quruluşu, habelə müvafiq orqanların və hüquqi şəxslərin bütçə hüquqları ilə müəyyən edilir.

Bütçə prosesi bütçə fəaliyyətinin 4 mərhələsi əhatə edir:

- bütçə layihəsinin hazırlanması;
- bütçənin icrası barədə hesabatın hazırlanması və təsdiq edilməsi.
- bütçənin icrası;
- bütçəyə baxılması və təsdiq edilməsi;

Bütçə xərcləri – Dövlət və yerli özünüidarəetmənin tapşırıq və funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün maliyyələşdirilməsinə yönəldilən pul vəsaitidir.

Büdcənin gəliri – Dövlət idarəetmə səviyyəsində respublika və yerli büdcələrə büdcə və vergi sisteminə uyğun olaraq təmənnasöz və geri qaytarılmamaq şərti ilə ödənilən pul vəsaitidir.

Büdcəyə ictimai nəzarət – Büdcəyə ictimai nəzarət parlament, QHT və KİV tərəfindən təşkil edilə bilər. Azərbaycan 2006-cı ildən etibarən büdcəyə ictimai nəzarəti təşkil etmək məqsədilə bir sıra QHT-lər tərəfindən Milli Büdcə Qrupu yaradılıb.

Deflyasiya – Tədavül üçün lazım olan kağız pulun miqdarını qızılın miqdarına daha çox uyğunlaşdırmaq üçün tədavüldən artıq pul kütləsinin çıxarılmasıdır.

Dempinq – Rəqabət mübarizəsi formalarından biri olub, xarici bazarlarda əmtəələrin istehsal xərclərindən ucuz qiymətə satılmasıdır.

Devalvasiya – İxracın stimullaşdırılması və əmtəə idxalının məhdudlaşdırılması üçün milli valyuta kursunun aşağı salınmasıdır.

Dolaylı investisiya – Depozitdə saxlanılan qiymətli kağızlara və ya daşınmaz əmlaka yönəldilən kapital qoyuluşu formasıdır.

Dotasiya – Dövlət büdcəsindən digər səviyyəli büdcələrə (məsələn, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR büdcəsinə və yerli büdcələrə) onların gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

Dövlət borcu – Müvafiq xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanəti ilə alınan və dövlətin öhdəliyi əsasında müəyyən edilmiş müddətlərdə qaytarılması nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitidir.

Dünya ərazisi – Yer kürəsinin ümumi quru sahəsi 135,8 milyon km² olmaqla yer səthinin 29,2 faizini əhatə edir.

Dünya okeanı – Sahəsi 361 milyon km² olmaqla yer kürəsinin su sahəsinə deyilir və yer səthinin 70,8 faizini tutur.

Dünya qiymətləri – Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal və ixrac əməliyyatlarında istifadə olunur. Onlar dünyanın aparıcı

əmtəə istehsalçıları və məhsul tədarükçülərinin qiymətlərinə əsaslanır.

Eksport - Əmtəələrin (xidmətin) və kapitalın xarici bazarlara satış üçün nəql edilməsi və aparılması.

Erzonomika – İqtisadiyyatda insanın funksional imkanlarını öyrənən elm.

Əhalinin faktiki gəlirlərinin həcmi – Müəyyən dövrdə əmək haqqı, pensiya, müavinət, təqaüd və s. bu növlər üzrə təyin olunmuş məbləğ borcunun dəyişilmə həcmi qədər az və ya çox ola bilər.

Əhalinin həyat səviyyəsi – Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri dövlət statistika orqanları və bankların məlumatları əsasında hesablanır. Əhalinin pul xərclərinə mal alınması və xidmətlərin ödənilməsi, məcburi ödənişlər və könüllü üzvlük haqları, əmanət qoyuluşlarının artımı, qiymətli kağızlar və digər xərclər aid edilir.

Əhalinin pul xərcləri – Mal və xidmətlərin alınması xərcləri, mütləq ödəmələr və müxtəlif üzvlük haqları (vergilər və yığımlar, sığorta üzrə ödəmələr, ictimai və kooperativ təşkilatların haqqları, kredit malları üzrə faizlər və s.), xarici valyutanın alınması, həmçinin qiymətli kağızlar və əmanət yığımlarının artımıdır.

Əmək – 1. İnsanın məhsul istehsal etmək üçün müəyyən məqsədyönlü fəaliyyətidir; 2. İnsanın məqsədəuyğun, şüurlu iş fəaliyyətinin nəticəsidir.

Əmək haqqı fonduna, müvafiq iş vaxtı ərzində əmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün işçiyə verilən pul və ya natura formasında hesablanan əmək haqqı, qanunvericiliyə uyğun olaraq işlənilməyən vaxtda işçilərə verilən pul məbləği (məsələn hər il verilən məzuniyyət), iş rejimində və əmək şəraitində asılı olaraq həvəsləndirici ödəmələr, əlavələr, mükafatlar və birdəfəlik mükafatlar, kompensasiya ödəmələri aid edilir.

Əsas kapitalla investisiyalar - Əsas fondların yaradılmasına, təkrar istehsalına və alınmasına yönəldilmiş xərclərin məcmusudur.

Əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiya – Xarici investorlar tərəfindən hesabat dövründə aparılan tikinti işləri üzrə maliyyə (valyuta xərcləri) və yaxud material (avadanlıq, texnologiya) xərcləri daxil edilir.

Faktoring – Hesabını almadan xaricə mal göndərən ixracatçının alacağıının böyük bir hissəsini (80%-ə qədərini) yükləmədən o saat, qalanını da idxalatçıdan pulunu təhvil aldıqdan sonra faktor adı verilən bir vasitəçi bank tərəfindən ödənişini təmin edən kredit əməliyyatıdır.

Federativ dövlət – Bir dövlətin tərkibinə daxil olan dövlət təşkilatı və ya inzibati -ərazi təşkilatının dövlət quruluşu formasıdır.

“Holland xəstəliyi”. Ötən əsrin 50-60-cı illərində Şimal dənizinin Hollandiyaya məxsus hissəsindən zəngin qaz ehtiyatları aşkarlandı. Həmin yataqların mənimsənilməsi və böyük həcmə qaz ixracı qısa bir müddətdə Hollandiyaya böyük valyuta axını yaratdı. Nəticədə milli valyuta sürətlə möhkəmləndi ki, bu da öz növbəsində digər ixrac yönümlü sahələrdə bir sıra mənfəətə gətirib çıxardı. Bu hadisə iqtisad elmində “Holland xəstəliyi” adını aldı. Milli valyutanın məzənnəsinin birdən-birə belə yüksəlməsi ölkədən ixrac edilmək üçün istehsal olunan məhsulların istehsal xərclərini şişirdir, daxili bazarda məhsul istehsalı əlverişsiz olur və nəticədə tez bir zamanda istehsallar dayandırılır. Eyni zamanda, bu proseslər ölkəyə hazır məhsul idxalını stimullaşdırır ki, nəticədə yerli istehsal gətdikcə sıradan çıxır. Elə bir vəziyyət yaranır ki, ölkənin ixracında mineral hasilat sənayesi məhsulları (xam neft, təbii qaz vəs.) tam üstünlük təşkil edir, əhalinin istehlak etdiyi ərzaq məhsulları və sənaye malları isə əsasən kənddən idxal edilir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, neft, qaz və s. kimi resursların qiyməti bazarın konyuktur dəyişikliklərindən biləvasitə asılı olduğundan, qiymətlərin kəskin düşməsi milli valyutanın da sürətlə zəifləməsinə və inflyasiya prosesinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bu isə böhran vəziyyətinə düşən yerli istehsalın

tənəzzülünü bir qədər də dərinləşdirir və ölkə iqtisadiyyatını uzun müddətli struktur böhrana düşür edir. Milli valyutanın kursunun belə dəyişkənliyi iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına, ölkənin investisiya cəlbediciliyinə və kredit reytinginə, ölkəyə gələn xarici investisiyaların həcminə və s. mənfi təsir göstərir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2004-cü ilin yekunlarına görə Azərbaycanın ixracında xam neft və neft məhsulları 90 faizdən yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Eyni zamanda, əhalinin başlıca ərzaq məhsullarına və sənaye mallarına olan tələbatı isə idxal hesabına dənilir.

Deməli, klassik mənada “Holland xəstəliyi” dedikdə, ölkə təbii resursların istismarına başlayan zaman onun mənfi təsirinin digər sahələrin , konkret olaraq emaledici sahələrin inkişafında müşahidə olunması başa düşülür. Akademik Ribçinskiin sözləri ilə desək, neftin üstün inkişafı digər sahələrin də resurslarını özünə səfərbər edir. Beləliklə, neftdən kənar sahələrdəki kapital, material, sahibkarlıq resursları da neft sektoruna cəlb edilir. Yeganə əmək resursları ifadəsizqalaraq uzun müddətli işsizliyin mənbəyinə çevrilir.

İdxal - Ölkədə istehlak etmək və ya təkrar ixrac edilmək üçün ölkə sərhədlərindən kənarlarından mal gətirilməsidir.

İdxalın dəyərinin qiymətləndirilməsi SİF qiymətləri və ya mal idxal edən ölkənin franko-sərhəd qiymətləri üzrə aparılır, yəni malın qiymətinə onun dəyəri, ölkənin sərhədlərinə qədər daşınması və sığorta xərcləri daxil edilir.

İerarxiya – Aşağıdan yuxarı təbəçilik.

İnhisar – İstehsalda və bazarda hakim mövqə tutmaq, istehsalın, satışın, xidmətin böyük bir hissəsini ələ keçirmək, istehlakçıları təklif edilən şərtlərə məcbur etməkdir.

İnvestisiya – Latın sözü olub “invest” tərcüməsi “geyindirən” deməkdir. İqtisadiyyatın əsas sahələrini maşınlarla, texnika və qurğularla, texnoloji proseslərlə təchiz etməkdir. Gəlir götürmək üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə uzun müddətli sərmayə qoyuluşudur.

İnvestor – Özünün (eləcə də, cəlb olunmuş borc vəsaitlərinin) maddi və intellektual sərvətlərinin birbaşa və yaxud dolaylı yolla investisiya obyektlərinə qoyulması barədə qərar çıxarmış subyektlər başa düşülür.

İqtisadi artım – Müəyyən dövr ərzində istər milli və istərsə də dünya miqyasında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin nəticəsi kimi məhsul istehsalı və xidmətlərin həcmnin artması nəzərdə tutulur. Çox zaman bu termin – iqtisadi yüksəliş, iqtisadi tərəqqi, iqtisadi inkişaf kimi də işlədilir. İqtisadi artım ÜMM və yaxud ÜDM-un həcmi ilə müəyyən edilir.

İqtisadi dinamika – İqtisadiyyatda ardıcıl inkişaf olmaqla, iqtisadi proseslərin miqdar göstəricilərinin ardıcıl dəyişməsi prosesidir.

İqtisadi fəal əhali - Bütün işləyənləri və işsizləri özündə əhatə edir. Məşğul olmayan və müəyyən dövr ərzində iş axtarmayan şəxslər əmək qabiliyyətli yaşında olan iqtisadi qeyri-fəal əhaliyə aid edilir. Bunlar yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr, ev təsərrüfatında məşğul olanlar, xəstəyə qulluq edənlər, işləməyə ehtiyacı olmayan şəxslərdir. Bu göstərici əmək ehtiyatları balansının hesablanması yolu ilə təyin edilir. İqtisadi qeyri-fəal əhalinin dinamikası (artım və ya azaldılması) ölkədə mövcud əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsinə səciyyəlidir.

İqtisadi modelləşdirmə - Normaların (abstrakt nümunələrin) yaradılması yolu ilə iqtisadi tədqiqatların aparılması metodudur.

İqtisadi proqnoz – İqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı bölmələrinin gələcək inkişafını əks etdirən sistem.

İqtisadi strategiya – Hər bir ölkə üçün həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsinə deyilir.

İqtisadiyyat – Qədim yunan mənşəli söz olmaqla, hərfi mənada iki sözün – “təsərrüfat” və “qanun” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. O, təsərrüfatçılığın qanunlar, qaydalar və normalar əsasında aparılması kimi mənalandırılı bilər. İqtisadiyyat elmi fərdi və ictimai fəaliyyətin elə bir sahəsini

öyrənir ki, bu həyat şəraiti ilə sıx surətdə bağlı olan, maddi nemətlərin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədardır.

İqtisadiyyat – bu təsərrüfatdır, təsərrüfatçılıq üzrə elm sahəsidir və nəhayət təsərrüfatçılıq prosesilə əlaqədar olaraq insanlar arasında olan münasibətlərdir.

İqtisadiyyat - əmtəələrin (xidmətlərin) istehsalı (göstərilməsi), bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı ilə əlaqədar olan fəaliyyəti öyrənən elmdir. İqtisadiyyat elmi məhdud resurslar şəraitində müəyyən iqtisadi məqsədə nail olmaq üçün mümkün olan variantlardan ən əlverişlisinin seçilməsi ilə əlaqədar olan insan davranışını öyrənir.

İqtisadiyyat elmi qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı 3 qrup suala cavab verən biliklər məcmusudur:

1. Nə və nə qədər istehsal etməli?
2. Əmtəəni necə istehsal etməli, hansı resurslardan və texnologiyalardan istifadə edərək, kim onları istehsal etməli?
3. Kimin üçün istehsal etməli, istehsal edilən əmtəə və məhsul kimə məxsusdur, istehlakçılar arasında onlar necə bölüşdürülməlidir?

İslahat – İctimai həyatın bu və ya digər tərəfinin dəyişdirilməsi, yeniləşdirilməsi, müasirləşdirilməsi, yeni və mütərəqqi məzmunlu qayda-qanunların tətbiq edilməsidir.

İşsizlik – İqtisadi aktiv əhalinin bir hissəsinin əmtəə istehsalı və xidmətlərlə məşğul olmamasıdır.

İşsizliyin səviyyəsi – İqtisadi fəal əhalinin sayına nisbətən məşğulluq xidməti orqanlarında qeydə alınmış işsizlərin sayı.

İstehsal təyinatlı obyektlərə yönəldilmiş investisiyalar – İstehsal təyinatlı obyektlər o obyektlərə aiddir ki, onların tikintisi başa çatdıqdan sonra maddi istehsal sahəsində fəaliyyət göstərəcəklər. Belə obyektlər sənayedə, kənd təsərrüfatında, nəqliyyatda, rabitədə, tikintidə, ticarət və xidmətdə, meşə və su təsərrüfatında mövcuddur.

İxrac – Ölkədə istehsal olunmuş və ya başqa ölkələrdən gətirilmiş malların (təkrar ixrac) ölkə sərhədlərindən kənara göndərilməsidir.

İxracın dəyərini qiymətləndirilməsi FOB qiymətləri və ya mal ixrac edən ölkənin Franko-sərhəd qiymətləri üzrə aparılır, yəni malın qiymətinə onun dəyəri, ölkənin sərhədlərinə qədər daşınması və sığorta xərcləri daxil edilir.

İxracın idxalı örtmə faizi – İxracın həcmiinin idxalın həcminə nisbətidir.

Konfederativ dövlət – Müəyyən siyasi və hərbi məqsədlərə nail olmaq üçün yaradılan suveren dövlətlərin ittifaqıdır.

Konosament – Yüklərin daşınmasında dünya praktikasında hamı tərəfindən qəbul edilən standart formalı sənəddir.

Korporasiya – Latın sözü olub cəmiyyəti birlik, ittifaq deməkdir.

Kvota – 1. İngiliscə $\frac{1}{4}$ mənası kimi işlədilir; 2. Müəyyən hissə, pay, norma; 3. məhsul satışı, təchizatı, gəlirin məbləği və s. üzrə iştirakçının iştirak etmə norması.

Lisenziya – Firmanın bazarda müəyyən olunmuş fəaliyyəti həyata keçirmək hüququdur, icazəni təsdiq edən sənəddir.

Lizinq – İngilis dilindən Lease- icarə deməkdir. Binaların, qurğuların, güc maşınlarının, avadanlıqların, hseablayıcı texnikanın, nəqliyyat vasitələrinin, alətlərin, istehsal və təsərrüfat inventarların (və onların sonradan artırılmasını nəzərdə tutan) icarədir. Maşın, avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin və habelə istehsal xarakterli qurğuların uzunmüddətli icarəsi, yəni investisiyalaşdırma forması deməkdir. Bütün lizinq əməliyyatları iki tipə bölünür: Operativ lizinq(tam ödənilməyən); Maliyyə lizinqi (tam ödənilən).

Maliyyə investisiyaları – Maliyyə alətlərinə, yeni qiymətli kağızlara və bank depozitlərinə yönəldilən vəsaitdir.

MAQATE – Atom enerjisi üzrə beynəlxalq agentlik. 1957-ci ildə yaradılıb (123 ölkə).

Marşal planı – 1947-ci ildə ABŞ-ın dövlət katibi C. Marşalın adını daşıyan və Avropanın dirçəldilməsini nəzərdə tutan Marşal planı o dövlətlərə yardım etmyi nəzərdə tuturdu ki, onlar həmin maliyyə yardımını istehsalın artımına və maliyyə sabitliyinin yaradılmasına sərf etsinlər; digər ölkələrlə əməkdaşlıq edərəkən ticarət maneələrini azaltsınlar; nadir materialları ABŞ-a göndərilməsinə və ABŞ-ın bu ölkələrə xüsusi investisiya qoyuluşlarına mane olmasınlar. “Marşal planı”nın qüvvədə olduğu 4 il ərzində ABŞ Konqresi 13 mlrd dollar vəsait ayırmışdır. Bu vəsaiti alan dövlətlər onun 2/3 hissəsini ABŞ mallarının satın alınmasına sərf etmişdir.

Mənfəət – Kommersiya hesabı əsasında fəaliyyət göstərən müəssələrin maliyyə nəticəsidir.

Mübadilə – Əmtəənin bir istehsalçıdan digər istehsalçıya hərəkətidir və ekvivalentliyi nəzərdə tutur.

Nəqliyyatın sərnişin dövriyyəsi – Sərnişin daşınması üzrə nəqliyyatın işinin həcmidir. Ölçü vahidi sərnişin-kilometr, yəni 1 sərnişinin 1 kilometrə daşınmasıdır. Daşınmış sərnişinlərin sayının onların daşınma məsafəsinə vurmaq yolu ilə hesablanır.

Nəqliyyatın yük dövriyyəsi – Yüklərin daşınması üzrə nəqliyyatın işinin həcmidir. Ölçü vahidi ton-kilometr, yəni 1 ton yükün 1 kilometrə daşınmasıdır. Daşınmış yüklərin tonla miqdarının kilometrə daşınma məsafəsinə vurulması hasillərinin cəmi kimi hesablanır.

Netto – İtalyan sözüdür. Xalis çəkisi. Bütün xərclər çıxıldıqdan sonra qalan xalis gəlir.

Ölkənin öz istehsalı sayılan mallara, həmçinin ölkəyə gətirilən və təkrar emal olunaraq əsas kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini dəyişən xarici mənşəli mallar da daxil edilir.

Orta aylıq nominal əmək haqqı – Siyahı üzrə işçilərin əmək haqqı fondunu işçilərin orta sayına bölməklə alınır.

Patent – 1. İxtiraçının yaratdığı ixtira üzərində tam nəzarətini təmin edən şəhadətnamədir; 2. Hər hansı bir fəaliyyətin

həyata keçirilməsinə dövlət tərəfindən icazə verilməsini təsdiq edən sənəddir.

Parakəndə əmtəə dövriyyəsi – Şəxsi istehlak və ev təsərrüfatında istifadə üçün əhaliyə nağd pulla satılmış istehlak mallarının dəyərini xarakterizə edir.

Prioritet – Hüquqi cəhətdən istənilən hər hansı bir fəaliyyət sferasına və ya prosesə üstünlük vermək.

Provizyon – Müştərinin hər hansı bir anda cari hesabdan çıxara biləcəyi miqdara provizyon deyilir.

Qiymət – Əmtəənin və xidmətlərin dəyərinin pulla ifadəsidir.

Qrant – Daxili və xarici mənbələr hesabına əvəzsiz verilən məqsədli maliyyə yardımıdır.

Rabitə xidmətlərinin həcmi – Elektrik rabitəsi məmulatlarının və ya poçt göndərişlərinin qəbulu, işlənilməsi, ötürülməsi və çatdırılması üzrə işlərin dəyər ifadəsində həcmidir.

Real əmək haqqı – Baza dövründəki qiymətlərdən irəli gələn cari ildə (ayda) əmək haqqına əldə edilən mal və xidmətləri xarakterizə edir. Müvafiq dövr üçün real əmək haqqının indeksi nominal əmək haqqı indeksinin istehlak qiymətlər indeksinə bölmək yolu ilə alınır.

Real investisiyalar – Maddi-istehsal ehtiyatlarının artımı, əsas fondların təkrar istehsalı məqsədilə kapital qoyuluşlarıdır.

Rentabellik – Nisbi göstərici olub müəssisənin gəlirlilik dərəcəsini, onun alınan mənfəəti hansı xərclər hesabına əldə etdiyini göstərir.

Revalvasiya – Milli valyuta kursunun başqa ölkələrin valyutalarına nisbətən rəsmi yüksəldilməsi, tədaviyə ehtiyac olan pulun miqdarını dəyişmədən əmtəə dövriyyəsinin artırılmasıdır. Milli valyutanın faktiki kursunun yüksəlməsidir və ya rəsmi qızıl məzmununun artırılmasıdır.

Rüsum – Vergi və yığım kateqoriyalı ödəniş növüdür.

Sekvestr – Dövlət büdcəsi, Naxçıvan MR büdcəsi və yerli büdcələrin gəlirləri yerinə yetirilmədikdə, müdafiə olunmuş xərc

maddələri istisna olmaqla, büdcə ilinin qalan ayları üzrə xərclərin müəyyən olunmuş qaydada ixtisarıdır.

Səmərə – İstehsal prosesində həyata keçirilən fəaliyyətin nəticəsidir.

Səmərəlilik – istehsal fəaliyyəti prosesində alınan nəticə ilə ona çəkilən xərclərin dəyər ifadəsində müqayisə edilməsini əks etdirən anlayışdır.

Sərəncamda qalan real pul gəlirləri – Gəlirlərdən mütləq ödəmələr çıxdıqdan sonra istehlak qiymətləri indeksi ilə nəzərə alınmaqla hesablanılır.

Subsidiya – Dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

Subvensiya – Məqsədli maliyyələşdirmənin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR büdcəsinə və yerli büdcələrə məqsədli şəkildə verilən, lakin həmin məqsəd üçün və ya müəyyən edilmiş müddətdə istifadə edilmədikdə geri qaytarılan maliyyə vəsaitidir.

Tafta-Xartli qanunu – Senator Tafta və Konqresmen Xartli müəllif olduğu üçün belə adlanır. İşçilərin tətillik hüququ məhdudlaşdırılır.

Təbii resurslar – Torpaq, su, hava, faydalı qazıntılar, bitki və canlılar aləmi, bir sözlə təbiətin insanlara bəxş etdiyi nemətlər.

Ticarət balansı – Ölkənin ixrac etdiyi əmtəələrin dəyərlərinin idxal olunan əmtəələrin dəyərinə nisbətidir.

Transfert qiymətlər – Beynəlxalq birliklər, firmalar və transmilli korporasiyalar çərçivəsində məhsulların və xidmətlərin tədarükü müqabilində hesablama apararkən tətbiq edilən qiymət növüdür. Transfert qiymətlərin tətbiq sahələri yarımfabrikatların, detalların, kompleksləşdirən məhsulların tədarükü zamanı müəyyən edilir.

Ümumi daxili məhsul (ÜDM) – Ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi olaraq, son istehlakı xarakterizə edən əlavə dəyərin həcmi ilə ölçülür. ÜDM cari əsas və

bazarqiymətləri ilə (nominal ÜDM) və müqayisəli qiymətlərlə (real ÜDM) hesablanır.

Unitar dövlət – Vahid konstitutsiya, vahid hüquq sistemi və vahid idarəetmə orqanı, dövlətdə iqtisadi, sosial və siyasi proseslərin mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi fəaliyyət göstərir.

Valyuta məzənnəsi – İki milli pul arasındakı dəyişmə nisbətidir və ya xarici ölkələrin pullarının qiymətinə valyuta məzənnəsi deyilir.

Vaxtı keçmiş əmək haqqı borcları – Kollektiv müqaviləsi və bank (haqq-hesab kassa mərkəzi) tərəfindən bağlanmış haqq-hesab kassa xidməti müqaviləsi ilə təyin olunmuş müddətdə ödənilməmiş faktiki hesablanmış işçilərin əmək haqqının məbləği hesab olunur. İkinci gündən başlayaraq keçikmə günləri sayılır.

Veksel – Bir tərəfin digər tərəfə müəyyən müddətdə nəzərdə tutulmuş pul məbləğini qeyri-şərtsiz məcburi ödənməsini və sonuncunun bu məbləği tələb etmək hüququnu təsdiq edən ciddi formalı yazılı borc öhdəliyidir.

Vergi – Dövlətin və ya bələdiyyənin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə, habelə məqsədli dövlət fondlarına köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir.

Xarici ticarət – Dövlətin başqa ölkələrlə apardığı ticarəti, əmtəələrin idxal və ixracını əhatə edir.

Xarici ticarət dövriyyəsi – İdxal və ixracın dəyərinin cəmidir.

Xarici ticarət saldosu – İdxal və ixracın fərqidir. Əgər ixrac idxaldan çoxdursa müsbət saldo, idxal ixracdan çoxdursa mənfi saldo adlanır.

Xəzinədarlıq – Rüsurların, vergilərin və s. toplandığı və dövlət büdcəsinin kassa icrası əməliyyatları ilə məşğul olan xüsusi maliyyə orqanıdır.

Xidmət – Elə yayılmış iş növü, iqtisadi fəaliyyətdir ki, bunun nəticəsində mövcud iqtisadi obyektlərin keyfiyyəti (müstəsna hallarda kəmiyyəti də) dəyişdirilir. Buraya ictimai iaşə xidməti,

təmir xidməti, informasiya xidməti, mənzil-məişət xidməti, təmir xidməti və s. daxildir.

Yığım - Fərdin pul gəlirinin istehlak üçün sərf edilməmiş hissəsidir.

Yük daşımalarının həcmi - Nəqliyyatla daşınmış yükün tonlamıqdarıdır.

Yüklənmiş malların (işlərin, xidmətlərin) həcmi müəssisənin hesablaşma hesabına pulun daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq hesabat dövründə istehlakçılara göndərilmiş (verilmiş) malların, sifarişçi tərəfindən qəbul edilmiş sənaye xarakterli iş və xidmətlərin dəyəridir.

Ədəbiyyat

1. Nuriyev C.Q. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi. "Qanun", Bakı, 2000
2. Feyzullabəyli İ.Ə., İbişov E.İ., İsrailov H.A. Beynəlxalq ticarət işi. Dərslük. Bakı, 2001.
3. Məmmədov Z. XXI əsr: İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru. Bakı, 2002.
4. Hüseynov T. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri. Bakı-Elm-2004.
5. M.T.Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatı "Nərgiz"; Bakı 1997.
6. Süleymanov N.M. İqtisadi tarix (dərs vəsaiti)-Bakı, Elm, 1999 səh 355.
7. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin "İqtisadi möcüzəsi". Bakı, gənclik, 2001.
8. Şəkəraliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999.
9. Bayramov Ə. Regional iqtisadiyyat. Bakı, 1994.
10. Vəliyev D. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı, 1997.
11. Bayramov Ə. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1997.
12. Kərimov C., Gənciyev G. Dünya iqtisadiyyatı (Mühazirə toplusu). Bakı, 2001

13. Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2000
14. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı, 2001

Rus ədəbiyyatı.

15. Gkonomika SNQ 10 let reformirovanie i integratsionno razvitiye. Moskva, 2001
16. Ovçinnikov Q.P. Mejdunarodnae gkonomika. izdatelstvo, Pamus, Sankt-Peterburq, 1998.
17. Bulatov A.S. Mirovae gkonomika. Uçebnik Moskva 1999.
18. Lomakin V.K. Mirovae gkonomika. Uçebnik Moskva 1998.
19. Kudrov V.M. Mirovae gkonomika. Uçebnik Moskva 1999.
20. Xaspulatov R.İ. Mirovae gkonomika. Uçebnik Moskva 1996.
21. Markova A.N., Polək Q.B. İstoriye Mirovoy gkonomiki. Moskva 1999
22. Kişiev Z.A. Mirovoy gkonomiki. Xozəystvennie reforti 1920-1990 q. Uçebnee posobie. Moskva 1998.
23. Mirovae gkonomika. Moskva 2002.

MÜNDƏRICAT

Giriş.....	3
I Bölmə.....	5
Dünya iqtisadiyyatının yaranması və formalaşması	5
Dünya iqtisadiyyatının inkişafında təbii ehtiyatların rolu ...	8
Maddi istehsal sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq.....	11
Dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının xüsusiyyətləri.....	16
Dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq nəqliyyat münasibətləri21	
Dünya iqtisadiyyatının hərbi-siyasi problemləri.	33
II Bölmə.....	38
Qərbi Avropa dünya iqtisadiyyatında.....	38
Dünya təsərrüfatında inkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ), Yeni sənaye ölkələri (YSÖ).....	42
Dünya iqtisadiyyatında zəif inkişaf etmiş ölkələrin xarakteristikası, strukturu və rolu	49
Çin Xalq Respublikası və onun dünya təsərrüfatında rolu.55	
Rusiya Federasiyası (RF) və dünya təsərrüfatında onun rolu	61
ABŞ – dünya iqtisadiyyatında	69
Azərbaycan iqtisadiyyatı və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası	77
III Bölmə.....	97
Seminar məşğələlərinə dair	97
Lüğət.....	115
Ədəbiyyat	128